

ÇANAKKALE MUHAREBELERİNDE CEPHEDE VE CEPHE DIŞINDA SAĞLIK HİZMETLERİ

FRONT AND FRONT-LINE HEALTH SERVICES OUTSIDE THE BATTLE OF ÇANAKKALE

Ahmet ESENKAYA

Yrd. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi

ÖZET

Gelibolu Yarımadası'nda yer alan Seddülbahir ve Arıburnu, Anafartalar, Suvla merkezli yürütülen muharebelerde, sıcak harp kadar, hastane hizmetleri gibi pek çok sağlık hizmetinin nasıl yürütüldüğünün bilinmesinin gerekliliği ortadadır.

Birinci Dünya Savaşı cepheleri içerisinde Çanakkale Cephesi'nden kısa süren ve büyük kazanlar elde edilen cephe olması arzu edildi. İtilafların beklentileri, savaşın daha fazla uzamasından ve daha fazla kayıptan başka bir getirisi olmadı.

Türklük için bu sonuç büyük bir yeniden dirilme idi ancak bu eşsiz zaferin bedeli de ağır oldu. Muharebelerinin çok uzun sürmesi nedeniyle şehit sayısı gibi yaralananlar da o nispette çok idi. Yaralanmaların yanında bitlenme, sıtma, kolera, dizanteri, para tifo, tifüs, sarılık, iltihap, iskorbüt v.b. problemler de her an mevcuttu. Savaş ortamından dolayı uykusuzluk, bitkinlik, düzensiz nabız atışları, sağırlık, halsizlik gibi normal kabul edilen durumlar da her an mevcuttu. Yine de her şeye rağmen titizlikle temizlik kurallarına uyulmaya çalışıldı.

Türk Sağlık Teşkilatı, dar bir sahada sıkışık vaziyette bulunan bir orduya, önemli bulaşıcı bir hastalık çıkmasına meydan vermemiştir. Dokuz ay süreçle 110.220 yaralı, 70.939 hasta ve hava değişimine ihtiyacı olanları menzil vatan ve Kızılay hastanelerine sevk etmiştir. Hastanelerde bu süreçte 48.268 hasta, 22.619 yaralı tedavi edilmiş; hastalar arasında %11.6, yaralılar arasında %2.7 şehit olmak suretiyle tedavilerinde başarı sağlanmıştır.

5. Ordu'nun hastanelerinin ağırlık merkezi İstanbul'daydı. Hasta ve yaralıların sürekli İstanbul'a tahliyesi sebebiyle, İstanbul hastaneleri tamamen dolduğu zamanlarda şehrin muhtelif yerlerinde Ordu ve Kızılay yardımı ile –Balkan savaşlarında olduğu

gibi- resmi ve özel okul, resmi kurum ve binalar hastane haline sokulmuştur. Öğrencileri cephelere sevk edilen Gülhane ile Tıp Fakültesi, eğitim çalışmalarını kısarak birer yardımcı harp hastanesi olmuşlardır. Tüm Doğu Trakya'ya ilave olarak İzmit, Eskişehir ve Konya'ya kadar uzanan yurt içi sağlık kurullarıyla birlikte, İstanbul Komutanlığı Başhekimliği'ne bağlı olarak faaliyet yürütülmüştür.

Yaralı ve hasta naklinde, tezkerelerden başlayarak her türlü kara ve deniz araçlarından azami derecede yararlanılmıştır.

İstihlak-i Milli Kadınlar Cemiyeti, Kızılay Cemiyeti, Türk Ocakları Cemiyeti ve Donanma Cemiyetleri gibi hayır kurumları gönüllüleri; gayrimüslim vatandaşlardan rahibe öğretmenler ve rahibe hastabakıcılar çalışmışlardır. Ayrıca askeri ve sivil üst düzey şahısların eşleri de gönüllü hastabakıcılık yapmışlardır.

Çanakkale gibi zorluklar ve sıkıntılar çok yoğun yaşandığı bir cephede ve çevresindeki hastanelerde; ağır ve nazik bir hizmeti, büyük bir dirayetle yürütmüş olan Türk ve gayrimüslim doktorları; bu savaşın, adsız ve iddiasız kahramanlarını, yeni nesillere aktarmak ve en azından sağlık hizmeti veren kurumlara onların adlarını vererek ebediyete göçmüş bu insanları ölümsüzleştirerek hatırdan kalmasını sağlamak da bilimsel davranış metodunun vazgeçilmez bir gereğidir.

Sonuç olarak bu çalışma basit bir deneme niteliğindedir. Pek çok birinci derece malzemeye rağmen eldeki malzemenin kıfayetsizliği nedeni ile pek çok yönden eksiklik arz etmektedir.

Anahtar Sözcük: Gelibolu, Çanakkale Savaşları, Osmanlı İmparatorluğu

SUMMARY

It is essential to know not only the shooting-war in the combats occurred in different fronts in the Gallipoli peninsula like Seddülbahir, Arıburnu, Anafartalar and Suvla, but also how the medical services such as hospital was operated in those fronts.

With launching the Gallipoli campaign, the entente states aimed at a front which would last very shortly and bring many gains. However, their all expectations came to naught. The Gallipoli became a long-duration battle-front and resulted in more casualties than expected.

On the other hand, that situation was a resurrection for Turkish people. Nevertheless, the price of the victory was very high. Due to long-term battle, there were so many injuries as much as the number of deaths. The case of injury was accompanied by pediculosis, malaria, cholera, dysentery, paratyphoid, typhus, icterus, inflammation and scorbutic. Besides, the war environment also brought about some other health problems among soldiers. These were in general insomnia, asthenia, irregular heartbeats and deafness. Despite all these problems, hygienic measures were carried out sensitively.

The Turkish Medical Department averted any imminent spread of infectious disease among the army which was deployed in a narrow area. In 9 months, 110.220 injuries, 70.939 patients and those who needed sick leave were sent to the hospitals of "Menzil" and "Kızılay". In this period, 48.268 patients and 22.619 injuries were treated at hospitals. Surprisingly, the deathrate at hospitals was low. Only 11.6 per cent of patients and 2.7 per cent of injuries were lost.

The hospitals of the fifth army were dominantly in İstanbul. When the hospitals reached full capacity, the army and Kızılay began to use the public buildings such as schools as hospitals, just like the Balkan wars. Since most of their students were in the battle, the medical schools, Gülhane and İstanbul, interrupted their education and

became additional military hospitals. This health service was carried out under the authority of the chief physician of the command of Istanbul along with the domestic health committees, stretching over İzmit, Eskişehir and Konya, in addition to the whole eastern Thrace.

To transport the patients and injuries, it was tried to use a variety of land and sea vehicles as much as possible.

The volunteers of charities, such as "The Consumption of National Women Association" (İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti), "the Association of Kızılay", "The Associations of the Turkish Hearts" (Türk Ocakları Cemiyeti) and "The Associations of the Navy" (Donanma Cemiyetleri), and the nun teachers and nurses from non-Muslim civils worked at those hospitals. Moreover, the wives of the civil and military superior persons served voluntarily as nurse.

It is an indispensable necessity of the scientific method to make the next generations known about these unnamed and humble muslim and non-muslim doctors of the war who assumed a hard task by serving in a great effort in a quite difficult battle zone, or at least to immortalize them by giving their names to medical institutions.

In the end, this study is a modest essay. Although a number of primary sources have been used for this study, it may have some shortcomings in many aspects, due to the inadequacy of the materials.

Key Words: Gallipoli, Gallipoli campaign, Ottoman Empire

Çanakkale Cephesi iki aşamalı saldırıya maruz kalmıştır. Müttefikler Şubat 1915'te önce sadece Birleşik Filo ile Çanakkale Boğazı'nı geçip, mevcut Cihan Harbi'nin Avrupa'daki ağır kış şartlarını hafifletmek ve kısaltmak adına Başkent İstanbul'u devreden çıkarıp Rusya ile birleşerek Mayıs ayında da Almanya'yı doğuda çökertip, hem az zahmetle zafer kazanmak hem de mevcut şöhretlerine şöhret katmak amacındaydılar. Planlarını büyük bir gururla uygulamaya koydular; 18 Mart 1915 günü Türk sahil ve mayın savunması onlara denizden geçit vermedi.

Çanakkale'de ikinci ve son şanslarını denemekten başka çareleri kalmamıştı. Gelibolu Yarımadası'na amfibi tarzda karaya asker çıkaracaklar; güneyde Alçıtepe, kuzeyde Conkbayırı zirvelerini ele geçirip, Kilitbahir platosunu tutarak Türk sahil savunma toplarını etkisiz hale getirecekler, deniz mayınlarını temizleyip Boğaz önünde bekleyen Birleşik Filo'ya yol açıp, hedeflerine doğru emin adımlarla yürüyeceklerdi. Zaten Balkan Harbinin Osmanlıyı devleti ve milletiyle ne hale geldiği ortadaydı ve artık bu devlet tarihteki yerini almalıydı. Yaklaşık dokuz ay karada her türlü üst düzey teknik ve teknolojik üstünlükleri, onları büyük bir hırsla saldırsa da sonuç bir öncekinden farklı olmadı.

Hafife aldıkları bu milletin evlatları hem denizde hem de karada onlara dünyayı dar etmişti. Mehmetçik için bu sonuç büyük bir yeniden dirilme idi ancak bu eşsiz zaferin bedeli de çok ağır olmuştu.

Çanakkale cephesindeki muharebelerinin çok uzun sürmesi nedeniyle şehit sayısı gibi yaralananlar da o nispette çok olmuştu. Yaralanmaların yanında bitlenme, kolera, dizanteri, para tifo, tifüs, sarılık, sıtma, iltihap, iskorbüt v.b. problemler de her an mevcuttu. Savaş ortamından dolayı uykusuzluk, bitkinlik, düzensiz nabız atışları, sağırlık, halsizlik gibi normal kabul edilen durumlar da askerin yakasını bir türlü bırakmamıştı.

Bu çalışma Ankara ve İstanbul BOA ile Ankara ATASE arşivlerinde elde edilen belgelerden, Kızılay arşivi internet sitesinden, her biri hacimli beş ciltlik Milli Savunma Bakanlığı '*Şehitlerimiz*' kitabından, Kızılay '*Takvim ve Salnameleri*'nden, Genelkurmay'ın ve ATASE'nin yayımladığı eserlerden, Niyazi İsmet Gözcü'nün "Umumi Harpte Çanakkale Müdafaası Esnasında Türk Ordusu Sıhhi Hizmetleri" (*Askeri Sıhhiye Mecmuası*, İstanbul 1938) adlı makalesinden; Kemal Özbay'ın iki ciltlik *Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneler* (İstanbul 1976) v.b. eserlerinden yararlanılmıştır.

Cephedeki yaralıların ve hastaların tedavilerinin yanında, cephenin kuzeyine doğru Behramlı, Kilitbahir, Eceabat, Bigalı, Kocadere, Küçük Anafartalar, Büyük Anafartalar, Akbaş, Yalova, Ilgardere, Turşun, Galata, Karainebeyli, Gelibolu, Bergos, Bolayır, Evreşe, Uzunköprü, Şarköy Eriklice, Mürefte, Malkara, Tekirdağ, Kırklareli, Edirne gibi köy, kasaba ve vilayetlerdeki hastanelerde; İstanbul hastanelerinin yaklaşık tamamına yakını, Anadolu yakasında Çanakkale ve kuzeyinde Lâpseki, Karabiga, Biga, Dimetoka, Erdek, Bandırma, Mudanya, Adapazarı, İzmit; Çanakkale güneyindeki Erenköy, Pınarbaşı, Ezine, Edremit, Ayvalık, Balıkesir, Soma, Menemen, İzmir; Akhisar, Ankara, Afyonkarahisar, Adana, Antalya, Burdur, Dinar, Konya, Milas, Söke, Tokat gibi diğer birçok kasaba ve vilayetler gazilere sağlık hizmetleri konusunda her türlü imkânlarını seferber etmişlerdir.

Bu çalışma eldeki malzemenin kifayetsizliği nedeni ile pek çok yönden eksiklik arz etmektedir. Araştırmacı için en büyük sorun elde mevcut olan kaynakların son derece sınırlı ve bazen birbiriyle çelişir halde olmasıdır. Yakın bir geçmişte Kızılay arşivinin de kademe kademe devreye girmesiyle daha az eksikli bir çalışmanın hazırlanabileceği tahmin edilmektedir. Çünkü kesin bir sonuca ulaşma çabası, pek yakın

gözükmemektedir. Belki kullanılan bilgi ve belgeler için sadece ‘gündem belirleme’ uğraşısı denilebilir.

Sırasıyla Çanakkale cephesinde yaralanma ve hastalıklardan, sağlık kuruluşlarından, yaralı ve hasta nakliyatından, cepheye mücavir Rumeli, Anadolu yakasında, İstanbul’da, Marmara, Ege ve diğer bölgelerdeki sağlık ve hastabakıcılık hizmetlerinden bahsedilecektir.

Cephede, yakın ve uzak hastanelerde ağır ve hassas bir hizmeti büyük bir özveriyle yürütmüş olan doktor, hemşire, hastabakıcı ve tezkerecilerin oluşturduğu sağlık hizmeti kadrosunu; bu savaşın adsız ve iddiasız kahramanlarını yeni nesillere aktarmak, en azından sağlık hizmeti veren kurumlara onların adlarını vererek ebediyete göçmüş bu insanları ölümsüzleştirip hatırdan kalmasını sağlamak da bilimsel etiğin vazgeçilmez bir gereğidir.

Cephede Yaralanma ve Hastalıklar

Savaşa katılacak askerler cepheye gönderilmeden önce farklı noktalarda, adına ‘tahaffuzhane’ denilen merkezler kurulmuştur. Tahaffuzhanelerde, cepheye gönderilecek askerlerin sağlık kontrolü, cepheye yanaşık düzen eğitimi, bağışıklık için ve bulaşıcı hastalıklara karşı periyodik çiçek, kolera, dizanteri aşısı yapılmıştır¹.

Gerektiğinde aşı uygulamaları cepheye de devam edilmiştir. Bununla ilgili bir emir “*Taze dizanteri ve kolera aşısı yapılacak,*”² şeklindedir. Uygulamaya ilgili olarak 4’ncü Tümen Komutanı Cemil (Conk) Bey de hatıratında 25 Ağustos 1915 tarihinde, “*Bugün kolera ve tifo aşısı geldi. Askerleri aşıladık,*”³ bilgisine yer vermektedir.

Sahra Sıhhiye Dairesi’nden 15 kilo kolera aşısı, 20.000 kişilik çiçek aşısı ile 60 adet tetanos aşısı istenmiş ve cepheye ulaştırılmıştır⁴. 27 Ekim 1915 tarihinde 30 kilo dizanteri, 17 kilo kolera, 20 kilo tifo aşısı ve 20 adet dizanteri serumu Lâpseki’deki Menzil Sıhhiye Deposu’na gönderilmiştir⁵.

Hafif yaralanmalardan sonra asker bazen çantasının kapağının arka kısmında dikili veya ceketinin üst kapağının iç arka alt kısmında mevcut ‘harp paketi’ndeki malzemelerle yapılan ilk müdahalenin ardından sıhhiyecilerin yardımıyla ateş hattının hemen gerisinde bulunan korunaklı

¹ ATASE Arşivi, BDH, Klasör 1887, Dosya 53, Fihrist 5/5, (27 Ağustos 1915).

² ATASE Arşivi, Klasör 4351, Dosya 46, Fihrist 2/5.

³ Cemil Conk Paşa “Çanakkale Seferi”, *Çanakkale Hatıraları*, C.II, Arma Yayınları, İstanbul 2002, s. 181-182.

⁴ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2208, Dos. 21, Fih. 6-17.

⁵ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2208, Dos. 21, Fih. 5-18.

‘yaralı yuvaları’na götürülür; yarasının derecesine göre karar verilerek işlemin ikinci aşamasına geçilir⁶.

Cephede tedavisi ve ameliyatı gereken yaralılar, pansumanları kontrol edil-dikten sonra⁷ Ağaderesi, Kocadere, Şahin Deresi, Soğanlıdere, Kerevizdere, Tenger- dere, Havuzlar Deresi, Zığındere, Anafarta Köyleri gibi cephe gerisindeki sağlık hizmeti veren alanlar⁸ ile vatandaşlara ait çiftliklerde tedavi altına alınmış hatta bir operasyona ihtiyaç duyuluyorsa ameliyatı da yapılmıştır.

Savaş boyunca İtilaf donanmasının, İngiliz ve Fransız uçaklarının yaralı taşıyan teskerecileri, hastaneleri, nakliyat gemilerini –hukuken yasak kapsamında olmasına rağmen– bombalamaları üzerine ‘büyük sargı yerleri’nden yaralıların geriye nakillerinin gece yapılmasına karar verilmiştir⁹.

Bombardımandan uzak bölgelerdeki yaralı nakilleri kara yolu ile yapılırken, ağır ve hafif yaralı şeklinde ayırmak suretiyle sevkıyatı yapılmıştır. Yaralı ve hasta araba kolları, her 20 km.de bir kurulan 50’şer yataklı ‘sıhhiye istasyonları’ arasında çalışmaktadır. Burada görevli sıhhiye kolları da gelen yaralı ve hastaları diğer istasyonlardan gelen nakliye kollarına teslim etmişlerdir.¹⁰

Daha ileri tedavi gerektiren yaralılar ise hasta nakil ve asker/mühimmat taşıyan gemileri ile civar bölge ve İstanbul hastanelerine aktarılmaya çalışılmıştır¹¹.

Günümüz ifadesiyle ‘rehabilitasyon merkezi’ olarak tanımlanabilecek olan ‘nekahethaneler’de, -Havuzlarderesi bölgesinde olduğu gibi- sıcak muharebede bir hafta çarpışıp hayatta kalan Mehmetçik, buralara getirilerek en az bir, bir buçuk ay eğlendirilerek, sağlık kontrollerinden geçirilerek, sonunda bedensel ve psikolojik olarak sağlığına kavuşanlar görev yerlerine gönderilmişlerdir¹².

Mehmetçikteki yaralanmaların büyük bir kısmı baş, göğüs, kol ve bacakta olmaktadır; bunların çoğu da bomba, şarapnel veya piyade

⁶ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertip Edilen Takvim 3*, İstanbul 1333, s.40. (Takvim 3 olarak kısaltılacaktır.)

⁷ *Takvim 3*, s.42.

⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.V, Çanakkale Cephesi Harekâtı, 3. Ki-tap, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Ankara 1980, s. 546. (Çanakkale Cephesi, C.V, 3. Kitap olarak kı-saltılacaktır.)

⁹ Bkz: Ahmet Esenkaya “Çanakkale Muharebelerinde İtilaf Devletleri’nin Savaş Hukukuna Aykırı Davranışları” *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Mer-kezi, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 4, Çanakkale, 2006, s.51-96.

¹⁰ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 1/ 217, Dos. 51, Def. 2, s. 12.

¹¹ *Takvim 3*, s.43.

¹² Kemal Özbay, *Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I., İstanbul 1976, s.233.

mermilerinden meydana gelmektedir¹³. Süngü yaralarına ise çok az rastlanmaktadır¹⁴. Vücutta oluşan yanıklar da daha çok topçu ateşlerinin düştüğü noktalarda yangınlar çıkararak etrafındaki her şeyi yakması sebebiyle o civarda bulunanlar ya ağır yanıklara duçar olmakta veya çoğu kez hayatını kaybetmektedir¹⁵.

Askerdeki el yaralanmalarının çokluğu dikkati çekmektedir. Ellerin hareketli organ olması sebebiyle hem iyileşmesi uzun zaman alıyor hem de sürekli devam eden ağrı nedeniyle, morfin verilerek yarı baygın bir halde tedavisi yapılabiliyordu¹⁶.

Birliklerin zeminlik ve siperlerdeki olumsuz şartlar karşısındaki mücadelesi, uykusuzluk, aşırı yorgunluk dâhil, psikolojik sarsıntı geçirmesine neden olabiliyordu. Örneğin Kurmay Başkanı İzzettin Bey'in aktardığına göre 20 Eylül 1915 günü rahatsızlanan Anafartalar Grup Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey'e doktoru birkaç gün zorunlu istirahat izni vermiştir. 5'nci Ordu Komutanı Liman von Sanders Paşa ziyaretine geldikten sonra tedavisi ile ilgilenmesi için şahsi doktorunu göndermiştir¹⁷.

Özellikle 15'inci Kolordu'nun bulunduğu birliklerde 'sıtma' salgınını önlemek için altı seyyar bakteriyoloji ile her çeşit analiz yapılabilecek laboratuarlardan birisi Kalvert Çiftliği'nde faaliyete geçirilmiş olmasına rağmen sıtma salgını tamamen önlenememiştir. İlaç kıtlığı nedeni ile sıtmalı olan erlere haftada iki kere birer gram 'kinin' verilebilmiştir¹⁸.

Atık sular ve bataklıklardan kaynaklı 'sıtma' ile ilgili Alman Islahat Heyeti Sağlık Müşaviri Yarbay Prof. Dr. Mayer, önlem olarak küçük tatlı su birikintilerini ve bataklıkları önleyecek drenaj kuyuları açtırmak için büyük çaba harcamıştır¹⁹.

Dr. Mayer alışılmadık bir yönteme başvurmak zorunda kalmıştır: Ateş yakarak sinek kaçırmak. *"...Bataklık zemin nedeniyle, özellikle Kumkale'deki mevzilerde, sıtmayla mücadele amacıyla drenaj yapmaya imkân yoktu. Bu yüzden Anadolu grubu komutanına, kale komutanına ve*

¹³ Çanakkale cephesinde İngilizler domdom kurşunu kullanmışlardır. KA Arşivi, Kt 23, Blg 245, 16 Haziran 1331; BOA, HR. MA, 1139/22, 14 Ağustos 1915; BOA, HR. MA, 1139/20, 14 Ağustos 1915; BOA, HR. SYS, 2182/1; Bkz: Dipnot 9.

¹⁴ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 1-12.

¹⁵ Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009, s.376.

¹⁶ Haz: Şadan Maraş Öymen-I. Edip Emil Öymen, *Çanakkale Acı İlaç: 18 Mart 1915-9 Ocak 1916*, Deva Holding, İstanbul 2005, s. 71-74. ('Çanakkale Acı İlaç' olarak kısaltılacaktır.)

¹⁷ İzzettin Çalışlar, *On Yıllık Savaşın Günlüğü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s.119.

¹⁸ Özbay, a.g.e., s.238.

¹⁹ Çanakkale Acı İlaç, s.66.

özellikle de Amiral von Usedom'a, karanlık bastığında etraftan, deve, at, öküz, ne bulurlarsa, hayvanların kurutulmuş gübrelerini, küçük kümeler halinde çadırların etrafına paralel şekilde dizerek ateşe vermeyi ve sonra üstünü toprakla örtmeyi teklif ettim. En azından, sivrisineklerin büyük kısmı böylece kaçırılabilirdi.²⁰

Bitten kaynaklı tifüs hastalığının ortaya çıkması üzerine cepheye en yakın tren istasyonu ile Gelibolu arasındaki menzil yolu/kavşak noktada bulunan Keşan'da üç seyyar etüv²¹ ile bir adet menzil temizleme istasyonu açılarak orduya dâhil olan yeni erler temizlenmeye başlanmış ve bu uygulamadan sonra bir daha yaygın tifüs salgını görülmemiştir. 'Ateşli humma' da çok sınırlı halde kalmıştır²².

Erlere 'tifo'ya karşı aşılınmış olduklarından 149 vak'adan 36'sı ölümle sonuçlanmıştır. 15'inci Kolordu Başhekimî Binbaşı Dr. İhsan Ali Bey 'malta humması'na tutulmuş, bundan başka vak'a da görülmemiştir²³. 5. Ordu mıntokasında üç askerde lekeli tifo görüldüğü bildirilmiştir²⁴.

Dizanteri ve kolera, ilaç yokluğunda killi topraktan istifade edilmiştir. Hiç olmazsa yeni gelenler için, aşı yapılabilmiştir. "Savaşmaya yeni gelen askerlerin her iki sevkiyat limanında ve birliklerde de kolera, tifüs ve çiçek hastalığına karşı aşılınmaları sağlanmıştır."²⁵ 26 Ağustos 1915 tarihli 5'inci Ordu Kurmay Başkanı'nın Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliği'ne gönderdiği telgrafta Kuzey ve Güney Grupları'nda çok miktarda dizanterili ve ishali hastaların bulunduğu bildirilmiştir²⁶.

Karşılaşılacak istenmeyen hastalıklardan 'karahumma', sadece üç hastada görülmüştür. 29 Temmuz 1915 tarihli 3'üncü Harp Hastanesi'nden gönderilen telgrafta üç karahummaya yakalanan hasta olduğu ve izdiham oluşmaması için üç-beş gün hasta gönderilmemesi istenmiştir²⁷.

Mart ayında, 5. Ordu'da yetersiz beslenme nedeniyle büyük bir iskorbüt salgını görüldü. Buna karşı bol miktarda yeşil sebze ve salata tüketimini sağlayarak mücadele edilmeye çalışıldı ve yaklaşık 1000 vakaya ulaşan salgın hızla önlenmesi başarılmıştır.²⁸ Sahra Sıhhiye Müfettişliği'ne

²⁰ Çanakkale Acı İlaç, s.66.

²¹ Tekirdağ Kızılay Şubesine tahsis edilen Gureba Hastanesi için bir etüv makinesinin tedariki ile ilgili bkz: KA Arşivi, Kt 22, Blg 11, 22 Teşrin-i Sani 1331.

²² Özbay, a.g.e., s.238; "Sıtma şüphesiyle çıkartma birliğinden dönen bir subay, filo komutanına geldiğinde yığılıklar yere düşüyor ve bitlendiği anlaşılıyordu. Ağır bir tifüs vakasıydı bu." Çanakkale Acı İlaç, s.67.

²³ Özbay, a.g.e., s.238.

²⁴ KA Arşivi, Kt 22, Blg 5, 5 Nisan 1331.

²⁵ Çanakkale Acı İlaç, s.67.

²⁶ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2437, Dos. 127, Fih. 5.

²⁷ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3586, Dos. 22, Fih. 1-2.

²⁸ Çanakkale Acı İlaç, s. 67.

gönderilen 29 -30 Ekim 1915 tarihli iki raporda 14 iskorbütlü hastanın girişinin yapılp tedavisine başlanıldığı bildirilmiştir²⁹.

Ağır yaralıların tedavisinde doktorlar ellerindeki imkânsızlıklar yetersiz kalıyorlardı. Cerrahların yükü çok daha ağırdı. Yaralıların büyük kısmına eksik tedavi uygulandığı oluyor, bunun sonucunda yaralılar, cerahatten ıslanmış bandajlar içinde yatıyorlardı. Morfin dağıtımı, özellikle hastanelerde, yetersizdi. Kesinlikle yanlış olduğu halde, karından vurulanlara daha dördüncü gününde, ekmek ve katı yiyecekler verilebiliyordu³⁰.

Yaralı çok acı çekiyorsa morfin veriliyordu. Özellikle akciğerlere doğru olan kanamalarda morfin kullanılıyordu. Yaralanmalarda iltihaplanmalara çok sık rastlanıyor-du. Yaranın çevresindeki ölü dokuyu temizlemek çok önemliydi. Ancak giysiler yaraya yapışıyor, bu durumda kumaş parçalarını ayıklamak çok acı veriyordu. Yaraya kaynamış veya derinin, dokuların içine karışmış olan bu bez parçalarını veya tüyleri ayıklamak için yumuşatıcı niteliği olan borik asit, merhem veya vazelin uygulanıyordu³¹.

‘Şok’, yaralı bir asker için ölüm anlamına geliyordu. Şoka yapılacak ilk müdahale, hastayı sıcak tutmak, ısıtılmış tuğla veya taşları vücuduna sarıp üşümemesini sağlamak, battaniye örtmekti. Bu tedavide kullanılan ilaç ise morfindi; atropinle birlikte veriliyordu. Atropin, kalp takviye edici özelliğinin yanı sıra, morfinin tek başına kullanıldığında sebep olduğu kusmaları da engelliyordu ki kusmak, özellikle baş, göğüs ve karın yaralanmalarında ölüme yol açabiliyordu. Şok durumunda ise fazla kan kaybı, tansiyonun aşırı düşmesine sebep oluyor, bu da ölüme yol açıyordu. Bu durumda, tansiyonun düşmesini engellemek için damardan tuzlu su veriliyordu. Tuzlu su vererek kan dolaşımındaki sıvının miktarını artırmak, böylece tansiyonun yükselmesini sağlamaktı.³²

Savaş alanı gerisindeki hastanelerde ameliyat ciddi bir karardı. Enfeksiyon riski çok yüksekti ve ameliyat donanımı yeterli değildi. Donanma hastanesine veya sahra hastanelerine gidebilecek kadar dayananlar şanslıydı. Ancak çok kritik durumlarda doktor ameliyata karar veriyordu. Omurga, göğüs, kafa ve karın yaralanmalarının çoğu ölümle sonuçlanıyordu. Ameliyata, uyuşturucular da kullanılarak, yaranın temizlenmesiyle başlanıyordu. Yarayı çevreleyen ölü doku,

²⁹ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2474, Dos. 65, Fih. 1,2: ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3495, Dos., 1, Fih. 10-3.

³⁰ *Çanakkale Acı İlaç*, s. 69.

³¹ *Çanakkale Acı İlaç*, s. 69-70.

³² *Çanakkale Acı İlaç*, s. 70.

iyot ile temizleniyor, büyük taş, deri, kumaş parçaları forsepslerle ayıklanıyordu. Daha sonra yara saf hidrojen peroksit ile yıkanıyordu. Tüm ölü deri ve zarar görmüş dokular makasla kesiliyor ve yabancı cisimler (çok derinde değilse) yumuşak bir antiseptikle ve dikkatle temizleniyor, yumuşatıcı bir merhemle örtülüyordu. Yaranın mikroplanmasını önlemek için çok dikkat sarf edilmesine rağmen Çanakkale Savaşı'nın en büyük sıkıntılarından biri, enfeksiyondu³³.

Doktorlar ve yardımcıları beyaz önlükler giyiyorlardı. Ameliyathanede, ellerinde sterilize edilmiş beyaz havlularla hazır bekliyorlardı. Borik asit, limon tuzu ve ılık sudan müteşekkil bir karışım, antiseptik olarak kullanılıyor, genellikle sıcak olarak uygulanıyordu ve ardından yara, havluyla korunuyordu. Her zaman kaynatılmış su kullanılıyordu. En sık kullanılan anestezi, kloroform idi. Ancak, iltihaplanmış yaralarda kloroform kullanmak yerine, yaralıyı eterle bayıltmak gerekiyordu. Çünkü enfeksiyonlu yaralarda kloroformun, hastanın genel durumu üzerinde dolaylı olarak olumsuz etkileri oluyordu³⁴.

Kurşunun çıkartılması veya şarapnel parçalarının temizlenmesi gibi yüzeysel yaralarda bölgesel olarak antiseptik ve adrenalin uygulanıyordu. Daha ciddi durumlarda ise morfin ve scopolamine kullanılıyordu. Scopolamine, dolaşım ve mide-bağırsak sistemi kaslarını gevşetmek amacıyla, genel anestezi öncesinde verilen gevşetici idi³⁵.

Kafa yaralanmaları, kimi zaman karın ve göğüs yaralanmalarından daha kolay iyileşebiliyordu. Bunun en önde gelen nedeni, şarapnel veya kurşunun, kafatası gibi çok sert bir kemiğe çarptığında daha az hasar vermesiydi. Oysa karın ve göğüs bölgesine giren bir kurşun, bu kısımlar bedenın yumuşak bölümleri olduğu için kolayca içeriye gömülebiliyor, parçalıyor ve çok ciddi hasara neden oluyordu. Savaş alanında yapılacak kafa ameliyatları, ciddi risk alınması gereken ameliyatlardı; doktorlar ancak çok mecbur kaldıklarında müdahale ediyorlardı. Kafatası ameliyatlarında kafa derisi, bir solüsyon ile, beyin ise çok kuvvetli bir antiseptik ile yıkanıyordu. Genellikle siper gözcüleri, göz ve yüzlerinden aldıkları kurşunlarla, bu tür kafa yaralanmalarına hedef oluyorlardı. Bu tür yaralanmalar, siperden çıkmadan karşı tarafı gözlemek için yukarıya

---

³³ Çanakkale Acı İlaç, s. 73.

³⁴ Aynı yer.

³⁵ Çanakkale Acı İlaç, s. 74.

doğru uzatılan aynalı periskoplar sebebiyle oluşuyordu. Bu periskopların siperdeki gözleme deliğine gözünü dayayan bir asker, ağır biçimde yaralanıyor, çoğu kez gözlerini kaybediyordu. Savaş alanındaki hastanelerde, hiçbir surette göz ameliyatı yapılmıyor, donanma hastanesine gönderiliyordu³⁶.

Göğüs yaralanmalarına pek dokunulmuyordu. En akla yatkın yöntem, yaralıyı kendi haline bırakmaktı. Özellikle akciğer yaralanmalarında yarayı açmak, temizlemek ve kapatmak çok tehlikeliydi. Ancak iltihaplanma halinde, iltihabı boşaltmak için drenaj yapılıyordu. Karın yaralanmalarında olduğu gibi göğüs yaralanmalarında da yaralı dayanabilecek durumdaysa, mümkün olan en kısa zamanda donanma hastanesine gönderiliyordu. Çünkü muharebe alanı gerisindeki hastanelerde alet-edevat ve malzeme yetersizliği bu tür ameliyatların başarıyla yapılmasını imkânsız kılıyordu. Kendi haline bırakılan yaralılar, büyük olasılıkla şok veya iç kanamadan ölüyorlardı³⁷.

Karın yaralanmaları yüzünden Çanakkale Savaşı'nda çok fazla Mehmetçik hayatını kaybetti. Ameliyat yöntemi, karın bölgesini, kasıktan başlayarak dikey olarak açmak ve karın boşluğuna bir drenaj tüpü yerleştirmekti. Daha sonra hastalar yan yatar vaziyette tutuluyor ve morfin veriliyordu. Karın yaralanmalarında ince bağırsaklar hasar gördüyse hasta daha şanslı sayılıyordu. Ancak genellikle rastlanan, tüm karın bölgesinin parçalandığı durumları³⁸.

Kol ve bacakların kesilmesi, doktor, hastanın şokta olup olmadığına, dolayısıyla böyle bir ameliyata dayanıp dayanamayacağına karar vermek zorundaydı. Ameliyata karar verildiğinde yaralıya önce morfin veriliyor ve şok riskini azaltmak için damardan tuzlu su zerk ediliyordu. Kesme işi, dairesel yönde veya zikzak hareket eden aletle yapılıyordu. Kestikten sonra yaranın, bağ dokusuyla kendi kendine kapanması nadirdi; bu durumda kemik kesilir kesilmez, dokuların dikişle kapatılması öneriliyordu. Kemik kesme ameliyatlarının en kötü sonuçlarından biri kangrendi. Doktorlar, antiseptik yıkama ve yarada oluşan ödemin tamamen boşaltılması (drenaj) yöntemlerini ısrarla ve dikkatle uygulayarak kangren riskini kısmen azaltmıştı. Ancak onun kadar tehlikeli başka bir felaket daha vardı: Gazlı kangren. Yaranın havayla yeteri kadarı teması

---

³⁶ Aynı yer.

³⁷ Çanakkale Acı İlaç, s. 74-75.

³⁸ Çanakkale Acı İlaç, s. 75.

sağlanamazsa gazlı kangren meydana gelir. Bölgesel iltihaplanma neticesinde dokuların, özellikle de yaraya en yakın yerdeki dokuların havayla temasının azalması gazlı kangrenin sebeplerinden biridir ve çok kısa sürede dokulara enfeksiyon yayılarak birkaç saat içinde tümünün bozulup ölmesiyle sonuçlanır. Bu da hastanın organı kaybetmesi veya daha ileri vakalarda, ölmesi anlamına gelir. Gelibolu Yarımadası'nın toprağı, gazlı kangrene yol açan bakterileri barındıran bir toprak değildi. Ancak gazlı kangren sebeplerinin arasında bazen çok sıkı bandaj yapılması, çok sık bandaj değiştirilmemesi veya yaranın iyi temizlenmemesi, ödemin boşaltılmaması da vardı. Yapılabilecek tek şey, yarayı hemen temizlemek, antiseptik solüsyonlarla yıkamak, enfeksiyonu boşaltmaktı. Ölü deri tamamen kesiliyor, bazen kaslar da kesilip atılıyordu³⁹.

Cephede Sağlık Kuruluşları⁴⁰

Müstahkem Mevki Komutanlığı 5'inci Şube Müdürlüğünün başında Sağlık Genel Müfettişi Tabip Albay Süleyman Numan Bey bulunuyordu⁴¹.

Savaş öncesinde belirli noktalara yataklı revirler açıldı. Müstahkem Mevki birlikleriyle, 9'uncu Tümen için Çanakkale'de 250 yataklı bir mevki hastanesi tahsis edildi⁴². 22 Aralık 1914'te yapılan bir düzenlemede, Anafarta ve Kirte'de birer revir açılması; Eceabat Mevki Hastanesi'nde, Kocadere ve Eceabat'taki birliklere revir hizmeti verilebilecek bir koğuşun hazırlanması öngörüldü.⁴³

50 yataklı Kilitbahir, 200 yataklı Eceabat, 350 yataklı Çanakkale Merkez, 200 yataklı Umurbey, 50 yataklı Erenköy, 200 yataklı Ezine Hastanesi'nin faaliyete geç-mesi Mart 1915 başına kadar sağlık hizmetleri için yapılan hazırlıklar yapılmıştı⁴⁴.

Donanma bombardmanı sürecinde Çanakkale Hastanesi, Müstahkem Mevki ve Kolordu Komutanlığı için yeterli oluyordu. Tedavileri uzun sürecek yaralılar İstanbul Gülhane'ye, hastalar da Tekirdağ'a, kısmen de İstanbul'a gönderiliyordu⁴⁵.

³⁹ Çanakkale Acı İlaç, s. 76-77.

⁴⁰ Bu gündem "Çanakkale Muharebelerinde Hastaneler", (Ceyhan Koç ile) Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı-ğı, S. 3, Çanakkale, 2005, s.24-57 ile aktarılmaya çalışıldığı için konu bütünlüğünü sağlamak için kısaca aktarılacaktır.

⁴¹ İsmet Görgülü, , *On Yıllık Harbin Kadrosu*, TTK Yay., Ankara 1993, s.53.

⁴² ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3401, Dos. 8, Fih.13.

⁴³ ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4836, Dos. H-1, Fih. 1- 47.

⁴⁴ ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4701, Dos. H-1, Fih. 1- 48.

⁴⁵ ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 595, Dos. 72, Fih. 1; 79.

Kızılay'dan 200 yataklı donanımlı bir hastane olarak Gelibolu'daki Fransız Has-tanesi takviye edilmiştir⁴⁶.

18 Mart 1915'te Çanakkale Boğaz Muharebesi sırasında, tüm tabyalarda sargı yerleri faaliyettedir⁴⁷. 9'uncu Sıhhiye Bölüğünde, birer araba durak yeri mevcuttur⁴⁸. Eceabat ve Kilitbahir'de 100'er yataklı, Erenköy'de Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı bünyesinde 500 Yataklı Seyyar Hastanesi⁴⁹, Çanakkale Merkez Hastanesi ile Gelibolu'daki 400 Yataklı Gelibolu Hastanesi hizmetini sürdürüyordu. 19. Tümen'in Seyyar Hastanesi Kilitbahir'de, 9. Tümen'in Seyyar Hastanesi de Sarıçalı'da revir olarak yarı aktif bir halde bulunuyordu.⁵⁰ Tekirdağ'daki Kolordu Merkez Hastanesi de yerinde hizmet vermeye devam ediyordu⁵¹.

Kara muharebeleri başlamadan önce 5'nci Ordu Komutanı, 26 Mart 1915'te Gelibolu'ya gelmiş, ordu karargâhı Gelibolu'da kurulmuştur. Ordunun Sıhhiye Reisi Yarbay Dr. Mustafa Talat Bey ve Alman Islahat Heyeti Sağlık Müşaviri Yarbay Prof. Dr. Mayer ve Sahra Sıhhiye Genel Müfettiş Vekili Alman Titri Bey'dir⁵².

18 Mart 1915 Deniz Zaferinden sonra Gülnihal Vapuru, üç adet 500 yataklı menzil hastanesi, beş adet 150'şer yataklı harp hastanesi, sıhhiye deposu, 20 kadar uzun yolcu arabalı hasta nakliye kolu Biga'da Ordu Menzil Başhekimliği emrine verilmiştir⁵³.

5'inci Ordu Komutanlığı Sağlık Başkanlığın Ordu Komutanlığına sunduğu raporda mayıs ayı toplam yatak sayısı 5050'dir⁵⁴: 1450 yatak Tekirdağ⁵⁵, 400 yatak Şarköy⁵⁶, 150 yatak Gelibolu⁵⁷, 300 yatak Lâpseki, 500 yatak Ezine, 450 yatak Dümrek Köyü, 1300 yatak Biga, 500 yatak da Dimetoka hastanesinde mevcuttur.

Menzil Müfettişliğine bağlı sabit hastanelerden başka seyyar hastaneler de açılmıştı. Akbaş iskelesi, 'Akbaş Sevk-i Mecruhin

⁴⁶ ATASE Arşivi, BDH, Kls. 2422, Dos. 45, Fih. 4.

⁴⁷ ATASE Arşivi, BDH, Kls 4701, Dos., H-1, Fih. 1- 49.

⁴⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.V, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, 1. Ki- tap, Ankara 1993, s.273. (*Çanakkale Cephesi, C.V, 1. Kitap* olarak kısaltılacaktır.)

⁴⁹ *Çanakkale Cephesi, C.V, 1. Kitap*, 19. Krokî.

⁵⁰ Niyazi İsmet Gözcü, "Umumi Harpte Çanakkale Müdafaası Esnasında Türk Ordusu Sıhhi Hizmet-leri", *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, S. 23, Temmuz İstanbul 1938, s. 77.

⁵¹ Gözcü, *a.g.m.*, s. 78; Özbay, *a.g.e.*, s.230.

⁵² Gözcü, *a.g.m.*, s. 79; Özbay, *a.g.e.*, s.230.

⁵³ Özbay, *a.g. e.*, s.230.

⁵⁴ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3474, Dos. H-9, Fih. 3- 14 ve 3-22.

⁵⁵ KA Arşivi, Kt 523, Blg 95, 5 Nisan 1331; Askeri Tıbbiye 3. sınıf hocası Ahmet Bey Tekirdağ Has- tanesi Başhekimliğine verilmesi hakkında bkz: KA Arşivi, Kt 263, Blg 80, 25 Ağustos 1331.

⁵⁶ KA Arşivi, Kt 523, Blg 95, 5 Nisan 1331; Kızılay Şarköy Hastanesi Baştabibi Talha Yusuf Bey'dir.

⁵⁷ KA Arşivi, Kt 523, Blg 59, 1 Ağustos 1331.

Kumandanlığı Riyaseti'⁵⁸ emrinde yaralı aktarma merkezi olarak çalışıyordu⁵⁹. 25-30 Nisan 1915 günleri sağlık hizmetlileri ile tümen sıhhiye bölüklerinin görevlileri ve kıta teskerecileri yaralıları toplayıp seyyar hastanelere sevk ediyordu⁶⁰.

Savaş yoğunlaştıkça cephe gerisinde büyük sargı yerleri Tengerderesi, Soğanlıdere, Havuzlarderesi, Kocadere ve Matikdere bölgelerinde açılmıştır.⁶¹

Mayıs ayı içerisinde Ordunun sağlık birimleri: 19. Tümen ile 5. Tümen'in Sıhhiye Bölükleri Kocadere Köyü ile Bigalı Köyü civarında, kıtaların bir kısmı, 7. Tümen Sıhhiye Bölüğü Kirte civarında; 9. Tümen Sıhhiye Bölüğü de Sarafim Çiftliği yakınında faaliyete geçirilmişti. 7. Tümen Seyyar Hastanesi Yalova Deresi batısında ve Yalova Köyü'nde ağır yaralılara, güneyinde 5. Tümen Seyyar Hastanesi hafif yaralı ve ayakta tedavi görenlere, 19. Tümen Seyyar Hastanesi de Akbaş iskelesine getirilen yaralılara ve sevkıyat hizmetine tahsis edildiği gibi 9. Tümen Seyyar Hastanesi ile bir seyyar hastane de Ağaderesi'ndeki yaralılara, Çamburnu'ndaki hastane de diğer hastalara tahsis edilmiştir.⁶²

Haziran ayının ortalarında Güney Grubundaki kuvvetlerin çoğalması üzerine Ağaderesi'ndeki dört Seyyar Hastane genişletilerek her an faal şekilde hizmet veren büyük bir yaralı hastanesine dönüştürüldü. Bu hastanede Dr. Murat İbrahim (Cankat), Dr. Kemal (Keskinel), Dr. Ö. Vasfi (Aybar) ve Dr. Nevres (Kuyaş) Beyler operatör olarak görev yapmışlardır⁶³. Kilitbahir civarına kurulan Seyyar Hastane'de de ayakta tedavi hizmetleri devam edilmektedir.⁶⁴

Haziran 1915 sonlarına doğru Kerevizdere ve Zığındere'deki Türk tarafının ağır zayıyatı üzerine Karargâh-ı Umumi, 2. Ordu'yu Seddülbahir bölgesine göndermiş ve sağlık hizmetleri sevk ve idaresinde baştabip olarak İbrahim Tali (Öngören) Bey görevlendirilmiştir.⁶⁵

Eski Değirmendere bölgesinde 4'ncü, 6'ncı ve 11'inci Tümenlerin Sıhhiye Bölükleri, Sarafim Çiftliği kuzeyinde 9'uncu Tümenin Sıhhiye Bölüğü; Soğanlıdere güney sırtlarında 7'nci, 12'nci ve 2'nci Tümen Sıhhiye Bölükleri bulunuyordu⁶⁶.

⁵⁸ KA Arşivi, Kt 250, Blg 81, 1331.

⁵⁹ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls 2426, Dos. 65, Fih. 9.

⁶⁰ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 86, Dos. H-1, Fih. 34-2.

⁶¹ Çanakkale Cephesi, C.V, 3. Kitap, s.545.

⁶² Gözcü, a.g.m., s. 82; Özbay, a.g.e., s.231.

⁶³ Özbay, a.g.e., s.232.

⁶⁴ BOA, HR, SYS, 2117/45

⁶⁵ Özbay, a.g.e., s.232; Gözcü, a.g.m., s. 84.

⁶⁶ Çanakkale Cephesi, C.V, 3. Kitap, s. 549.

Havuzlar Deresi bölgesinde 10'uncu ve 6'ncı Tümenin Seyyar Hastaneleriyle 3'üncü Kolordunun 5'inci Seyyar Hastanesi ve 2'nci Kolordunun 3'üncü Seyyar Hastanesi yerleşmiştir.⁶⁷

Çamburnu/Eceabat bölgesi güneyinde, 12'nci Tümenin Seyyar Hastanesiyle Güney Grubu'nun sıhhiye deposu faaliyet göstermekteydi.⁶⁸

Cephede hizmet veren tedavi amaçlı merkezler beş ciltlik Milli Savunma Bakanlığı 'Şehitlerimiz'⁶⁹ adlı kitabında topyekûn yer almaktadır: 1'inci Fırka Sıhhiye Bölüğü Hastanesi, 1. Menzil Hastanesi, 1. Seyyar Hastane, 1. Seyyar Ağır Mecruhin Hastanesi, 2. Harp Hastanesi, 2 Nolu Hastane, 2 Nolu Menzil Hastanesi, 2. Menzil 3 Nolu Hastanesi, 2 Nolu Seyyar Hastane, 2. Kolordu 1. Fırka 4. Seyyar Hastane, 2. Kolordu 4. Seyyar Hastane, 3. Fırka/5. Kolordu Sıhhiye Bölüğü, 3. Harp Hastanesi, 3. Kolordu 24 Fırka 44. Seyyar Hastanesi, 3. Kolordu 14 Fırka Seyyar Hastanesi, 3. Kolordu Şimal Grubu Ağır Mecruhin Hastanesi⁷⁰, 3. Kolordu Şimal Grubu Ağır Mecruhin 1. Seyyar Hastanesi, 3. Kolordu 1. Seyyar Şimal Grubu Ağır Mecruhin Hastanesi, 3. Kolordu 9. Seyyar Hastanesi, 4. Seyyar/5. Kolordu Hastanesi, 4. Sıhhiye Bölüğü, 5. Kolordu Merkez Askeri Hastanesi, 5. Ordu 2 Nolu Hastanesi, 5. Ordu Menzil 3. Nolu Harp Hastanesi, 5. Ordu Menzil 5 Nolu Harp Hastanesi, 7. Fırka Sıhhiye Bölüğü, 7. Fırka 12 Nolu Seyyar Hastanesi, 8. Fırka Sıhhiye Bölüğü, 9. Fırka Sıhhiye Bölüğü, 9. Fırka Seyyar Hastanesi, 10. Fırka Seyyar Hastanesi, 10. Fırka/5. Kolordu Sıhhiye Bölüğü, 11. Fırka Seyyar Hastanesi, 11. Fırka Sıhhiye Hastanesi, 11. Fırka Ağır Mecruhin Hastanesi, 11. Kolordu Cenup Grubu Ağır Mecruhin Hastanesi, 14. Kolordu Çanakkale Grubu, 15. Fırka Sıhhiye Bölüğü, 15. Fırka Sevk Mecruhin Hastanesi, 16. Kolordu 8. Fırka 13 Nolu Seyyar Hastanesi, 16. Fırka Seyyar Hastanesi⁷¹, 18. Fırka Sıhhiye Bölüğü, 19. Fırka Sıhhiye Bölüğü⁷², 19. Sıhhiye Bölüğü⁷³, 24. Fırka Seyyar Hastanesi, Ağadere'de 11. Fırka Seyyar Hastanesi, Ağadere Mecruhin Hastanesi, Ağadere Hastanesi⁷⁴, Ağır Mecruhin Hastanesi,

⁶⁷ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 4351, Dos. 46, Fih. 1,1-1,1-2.

⁶⁸ *Çanakkale Cephesi*, C.V, 3. Kitap, s. 549; ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 4351, Dos., 46, Fih. 1-2.

⁶⁹ Milli Savunma Bakanlığı, *Şehitlerimiz: Osmanlı-Rus, Osmanlı-Yunan, Trablusgarp, Balkan, I. Dün-ya, İstiklal, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik*, C. I-V, Ankara 1998; Bu eserde yer alan tüm Çanakkale şehit-lerinin vefat ettikleri tüm hastaneler taranmış ve bu makalede kaydedilmiştir.

⁷⁰ BOA, HR, SYS, 2218/36

⁷¹ *Harp Mecmuası*, Y.1, S.7, Mart, İstanbul 1332, s.111'de "İki büyük çadırlardan birinin önünde ameliyat anını da gösteren fotoğrafın yanında Arıburnu'nda Kocadere'de Şimal Grubu 16. Fırka Ağır Mecruhin Hastanesi" ifadesi kayıtlıdır.

⁷² BOA, HR, SYS, 2411/32

⁷³ BOA, HR, SYS, 2416/49

⁷⁴ BOA, HR, MA, 1138/13, 5 Ağustos 1915

Ağır Mecruhin 1. Seyyar Hastanesi, Akbaş Hastanesi, Akbaş Nakliyat Hastanesi, Akbaş Nakliyat Merkez Hastanesi, Akbaş Tekkesi Hastanesi⁷⁵, Akbaş Tekkesi Seyyar Hastanesi⁷⁶, Anafartalar Gurubu Ağır Mecruhin Hastanesi, Cenup Grubu Sevk Mecruhin 1. Seyyar Hastanesi, Cenup Grubu Sevk Mecruhin Hastanesi, Cenup Grubu Ağır Mecruhin Hastanesi, Cenup Grubu Mecruhin Hastanesi, Çamburnu Hastanesi, Çamburnu Emraz-ı Adıye Hastanesi, Havuzlar Civarında Bulunan Hastane⁷⁷, Havuzlardere’de Seyyar Hastane⁷⁸, Ordu Menzil Hastanesi, Sargı Mahalleri, Sevk Mecruhin Hastanesi, Soğanlıdere 15. Sıhhiye Bölüğü, Sıhhiye Bölüğü Sargı Mahalli, Şimal Grubu Mecruhin Hastanesi, Şimal Grubu Ağır Mecruhin 1.Seyyar Hastanesi, Şimal Grubu Ağır Mecruhin 3. Kolordu Hastanesi, Mecruhin Hastanesi, Triyandafil Çiftliği Hastanesi v.b.

Bu hastanelerin bir kısmının sağlık personeli (özellikle doktor, diş hekimi, eczacı, kimyager) ve malzeme eksiklikleri vardı⁷⁹.

Kıta sargı yerinden geriye sevk edilecek olan yaralılar, hafif yaralı toplama yerlerine, yarası ağır olanlar ise araba durak yerlerine gönderiliyor, buradan da tümen sıhhiye bölüklerince açılan büyük sargı yerlerine götürülüyordu⁸⁰.

Tümen sıhhiye bölüklerinde, gelen yaralı ve hastaların tedavisi ve hatta basit ameliyatları yapılmakta, daha ileri tedavi gerekenler ve yatak mevcudundan fazla olanlar, seyyar hastanelere yollanmak olduğundan⁸¹ ‘Tümen Sıhhiye Bölükleri’nin çalışmaları yeniden düzenlenmiştir⁸².

5’nci Ordu Sıhhiye Reisi Yarbay Dr. Mustafa Talat Bey, Ordu Sıhhiye Riyaseti’ne gönderdiği 26 Temmuz 1915 tarihli yazıda, “Kuzey Grubu hastaneleri kapasitelerinden çok daha fazla doludur. Sevk bekleyen pek çok yaralı ve hasta vardır. Aynı hal Güney Grubu için de geçerlidir. Bunların bir an önce tahliyesini rica ederim,” diyerek artık yaralı gönderilmemesini istemiştir⁸³.

3. Harp Hastanesi Baştabipliği’nden Menzil Tabipliği’ne 26 Temmuz 1915 tarihli ‘çok acele’ ibaresi ile gönderilen bir telgrafta; emir

⁷⁵ BOA, HR, SYS, 2098/12, 30 Ağustos 1915.

⁷⁶ BOA, HR, SYS, 2417/63

⁷⁷ BOA, HR, SYS, 2212/11, 29 Temmuz 1915

⁷⁸ BOA, HR, SYS, 2218/36; BOA, HR, SYS, 2416/49

⁷⁹ ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4701, Dos. H-1, Fih. 1- 48.

⁸⁰ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3402, Dos. 10, Fih. 23.

⁸¹ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 4681, Dos. 324, Fih. 1-50.

⁸² ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4836, Dos. 2, Fih. 22.

⁸³ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3586, Dos. 22, Fih. 1.

üzerine 100 hasta yerine 87 hasta hazırlandığı, 62 Nolu Vapurun gönderilecek hastaları kabul etmediği, buna karşılık beraberinde 180 hastayı daha getirdiği, bu yaralıları burada bıraktıktan sonra, yaralılar için çorba vererek kısa bir zaman bile kalmadan hareket ettiğini; hastane yatak mevcudunun 99 olup boş yatağın olmadığı, gelen 180 hasta ile gitmesi gereken 87 hasta hakkında ne yapılması gerektiğinin bildirilmesini istemiştir⁸⁴.

Deniz Araçları, Yaralı ve Hasta Nakliyatı

Seferberliğin ilk günlerinde yaralı taşımak için Seyr-i Sefain idaresindeki Edremit ve Gülnihal⁸⁵ adlı vapurlar, Kızılay'a tahsis edilmiştir⁸⁶. İki vapurun da gerekli tadilatı yapılmış olsa da Edremit Vapuru Kızılay'ın elinden geri alınmıştır⁸⁷.

60, 61, 63, 67 ve 70 No.lu Şirketi-i Hayriye Vapurları, Kızılay'ın özel işaretini taşımalarına rağmen masrafları Genelkurmay tarafından karşılanmıştır⁸⁸. 5 Mayıs 1915 günü 5'nci Ordu Sıhhiye Reisi Yarbay Dr. Mustafa Talat Bey, "Akbaş İskelesi Hastanesi'ne Gülnihal Hastane Gemisi⁸⁹ ve 66 No.lu Şirket-i Hayriye Vapurunun Akbaş İskelesi - İstanbul arasında; 67 No.lu Şirket-i Hayriye Vapuru'nun Çanakkale İskelesi - İstanbul arasında ve 62 No.lu Şirket-i Hayriye Vapuru'nun İstanbul -Değirmenburnu İskelesi arasında yaralı ve hasta nakliye işlerinde kullanılacağını" bildirmiştir.⁹⁰

Temmuz ayı içinde Seddülbahir muharebeleri sonucunda çok miktardaki yaralının ve günden güne sayıları artan hastaların, bu güne kadar bu işe tahsis edilen Şirket-i Hayriye'nin 60, 61, 70 No.lu Vapurları⁹¹ ile Seyr-ü Sefain İdaresinin (Deniz Yolları İşletmesi) Gülnihal adlı küçük posta vapuru ile tahliyesi mümkün olamıyordu. Bunun için Osmanlı Kızılay İkinci Reisi Dr. Besim Ömer Bey, 5 Ağustos 1915 günü Genel Karargâh Sahra Sıhhiye Müfettişliği'nden gelen talep üzerine "5'nci Ordu sağlık hizmetlerinin düzenli yürümesi için Seyr ü Sefain İdaresi'nin elindeki ekteki belgede nitelikleri kayıtlı Akdeniz

⁸⁴ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2418, Dos. 4, Fih. 37.

⁸⁵ KA Arşivi, Kt 129, Blg 167, 07. 01 1331.

⁸⁶ ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 2474, Dos. 359, Fih. 1,2.

⁸⁷ 1919 (1335) Senesinde Mün'akid Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335, s.20. (OHACMUR şeklinde kısaltılacaktır.)

⁸⁸ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-2; OHACMUR, s.21; Özbay, a.g.e., s.236.

⁸⁹ BOA, HR, SYS, 2098/12

⁹⁰ ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4542, Dos. 6, Fih. 1.

⁹¹ BOA, DH, KMS, 32/8

Vapurunun⁹² Kızılay Hastane Gemisi haline getirilerek boyanması, tertibi ve yataklarla tefrişi Kızılay tarafından yerine getirilecektir. Akbaş Limanı'nda sabit bir halde duracak ve gerekirse hasta nakledecek olan bu geminin düşman saldırısından korunması için Amerikan Elçiliği vasıtasıyla gerekli işlemlerin yerine getirileceği konusunda izin istediğini⁹³ bildirmiştir. Aynı gemi ile yolcu gemisi Gülcemal de İstanbul'a yaralı ve hasta naklinde kullanılmıştır⁹⁴. İki gemi de her türlü saldırıdan korunmak için yeni baştan boyanmıştır⁹⁵. Yine bu sırada Bahriye Nezareti'nin Reşit Paşa adlı büyük bir nakliye gemisi⁹⁶, Alman Kızılhaç'ı emrinde hizmet vermesi için 200 yataklı bir hastane gemisi haline getirilmiştir. Fakat bu gemiden yeterince istifade edilememiştir.⁹⁷

30 Nisan 1915 günü 283, 1 Mayıs'ta 352, 2 Mayıs'ta 1.211, 3 Mayıs'ta 1.723 yaralı asker Akbaş iskelesinden nakledilmiştir. Mareşal Fevzi Çakmak, Haydarpaşa İskelesi'ne 4 Mayıs'ta 700 yaralının getirildiğini belirtmektedir. Ayrıca yine Fevzi Paşa tarafından 7 Mayıs (dâhil)'a kadar Çanakkale'den gelen yaralı sayısının 12.000'e ulaştığı, 21 Mayıs tarihli günlüğüne de 3000 kadar daha yaralının geldiği not edilmiştir⁹⁸.

5'nci Ordu'nun Hastanesi'nden, Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında deniz yolu ile civar kaza ve vilayetlerdeki sağlık kuruluşlarına nakledilen 14 Temmuz 1915 tarihli listeye göre Nisan ayında, 44 subay, 6 yedek subay, 4.595 er; Mayıs ayında, 84 subay, 11 yedek subay, 6.767 er; Haziran ayında, 13 subay, 6 yedek subay, 1.576 er sayısı arşiv kayıtlarına geçmiştir⁹⁹.

5'nci Ordu Sıhhiye Riyaseti'nin Sahra Sıhhiye Müfettişliği'ne gönderdiği 16 ve 17 Ekim tarihli iki telgrafta, 1.139 askerin hastalıkları nedeni ile sevkinin yapıldığı belirtilmiştir¹⁰⁰.

Menzil Başhekimliği 21–22 Kasım 1915 günü gece yarısında 'gayet acele' notu ile Sirkeci Sevk-i Mecruhin Komisyonu Riyaseti'ne çekilen bir telgrafta, Akbaş Nakliyat İskelesi'nden 300'ü ağır olmak üzere

⁹² KA Arşivi, Kt 23, Blg 208, 12 Temmuz 1331.

⁹³ BOA, HR, SYS, 2179/3

⁹⁴ Özbay, *a.g.e.*, s.236.

⁹⁵ BOA, HR, SYS, 2179/3

⁹⁶ BOA, HR, MA, 1150/35

⁹⁷ Gözcü, *a.g.m.*, s. 88; Özbay, *a.g.e.*, s.236.

⁹⁸ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C. I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002, s. 318.

⁹⁹ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 1-3.

¹⁰⁰ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2474, Dos. 359, Fih. 1, 2.

toplam 741 yaralının Gülnihal Vapuru'yla İstanbul'a hareket ettiği bildirilmiştir¹⁰¹.

Çanakkale Cephesi'nde, 25 Nisan 1915'ten Kasım ayının sonuna kadar Akbaş ve Ağaderesi Sevkıyat Hastaneleri'nden aktarılan rakamlar şöyledir¹⁰²: Nisan'da 20.067 yaralı, 207 hasta; Mayıs'ta 16.298 yaralı, 1.192 hasta; Haziran'da 15.031 yaralı, 959 hasta; Temmuz'da 17.721 yaralı, 2.954 hasta, 145 hava değişimi; Ağustos'ta 12.742 yaralı, 10.747 hasta, 2.489 hava değişimi; Eylül'de 5.162 yaralı, 7.738 hasta, 2.457 hava değişimi; Ekim'de 5.315 yaralı, 5.973 hasta, 7.224 hava değişimi; Kasım ayında 3.939 yaralı, 4.028 hasta, 5.574 hava değişimi. Genel toplamı 150.868 olan yukarıda rakamların 99.275'i yaralı, 33.794'ü hasta, 17.799'u da hava değişimi için sevkıyata tabi tutulmuştur.

Yaralı taşıyan gemilerde şehit sayısı arttığında uygun bir iskeleye¹⁰³ yanaşılıp şehitler ilgililere teslimden sonra yola devam ediliyordu.¹⁰⁴

Cepheye Mücavir Rumeli Yakasındaki Sağlık Hizmeti

Tıp Fakültesi öğrencilerinden bir bölümü Nisan 1915'te Reşit Paşa Vapuru'na bindirilen Sungurlu Taburu ile birlikte Çanakkale'ye, oradan Gayret-i Vataniye muhribi himayesinde Gelibolu'ya getirilmiş ve hastanelere dağıtılmışlardır.¹⁰⁵

Tedavileri uzun sürecek hastalar da Tekirdağ'a nakledilmek suretiyle; Çanak-kale ve Boğaz bölgesindeki hastaneler daima yeni yaralı ve hastaları kabule hazır olması için boş yer ve yatakla hazır halde bulunduruluyordu.¹⁰⁶ Kara muharebeleri başlamadan önce, Müstahkem Mevki Komutanlığı emrinde Gelibolu'da şehir dışındaki kışla binalarında 3. Kolordu tarafından kurulmuş 400 yataklı Gelibolu Hastanesinden ibaretti¹⁰⁷.

Haziran ayı içinde 5. Ordu menzil emrine verilen Tekirdağ'daki Merkez Hastanesi¹⁰⁸ ve Mecruhın (yaralılar) Hastanelerine¹⁰⁹ ilave olarak

¹⁰¹ ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 1343, Dos. 45, Fih. 23.

¹⁰² Gözcü, *a.g.m.*, s. 88; Özbay, *a.g.e.*, s. 235.

¹⁰³ Çanakkale Kızılay Başkanı İsmail Bey, tahsis edilen vapurların yanaşabilmesi için gerekli iskelelere tahsis edilmesi istenen yer hakkında bkz: KA Arşivi, Kt 270, Blg 33, 11 Mart 1331.

¹⁰⁴ Conk, *a.g.e.*, s. 150.

¹⁰⁵ Özbay, *a.g.e.*, s.232.

¹⁰⁶ ATASE Arşivi, BDH 1, Kls 595, Dos., 72, Fih. 1.; Özbay, *a.g.e.*, s.230; Gözcü, *a. g.m.*, s. 79; Sevk edilen bütün yaralıların üzerlerinde 'hüviyet varakası' şart olmasına rağmen buna itina gösterilmediği, bu varakanın çoğu yaralının üzerinde bulunmadığı, yolda şahadeti, hastanede ifadesi alınamaz durumda olmaları halinde hüviyeti meçhul kalması yüzünden şehit ailelerinin de mağdur olacağı düşünülerek bu konuda hassas davranılması sıkı sıkı tembih edilmiştir; ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 3448, Dos., 62, Fih. 1, 1-1.

¹⁰⁷ *Çanakkale Cephesi*, C.V, 1. Kitap, s.273.

¹⁰⁸ Dr. Ahmet Ragıp Bey, Tekirdağ Merkez Hastanesi Operatörlüğüne tayin edilmiştir. KA Arşivi, Kt 44, Blg 88, 18 Nisan 1331.

şehrin dışındaki yamaçlarda bulunan askeri noktalarda, Emraz-ı Adıye (ayakta tedavi) Hastanesi adında geniş bir Nekahethane açılmıştır.¹¹⁰

Cepheye en yakın istasyon Uzunköprü tren istasyonu olduğu için bu istasyon deniz ulaşımından sonra büyük bir önem arz etmekteydi. Deniz ulaşımından sonra, cepheye 100 km.lik mesafede olsa da ulaşım konusunda vazgeçilemez bir öneme sahipti. Özellikle İtilaf denizaltılarının büyük tahribatı, Uzunköprü tren istasyonu çok daha önemli hale getirdi.

Buradan cepheye ulaşımındaki en büyük engel İtilaf Devletleri'nin gündüzleri Uzunköprü – Gelibolu ulaşım hattını sürekli bombalaması idi. Rumeli yakasındaki Gelibolu-Bolayır-Keşan-Uzunköprü şosesi ile Bolayır-Eksamil-Şarköy ve Keşan-Hayrabolu-Tekirdağ yolları da ulaşımında kullanılabilir durumdaydı¹¹¹.

Kuzey bölgedeki 6 Ağustos 1915 itibariyle başlayan ve 27 Ağustos 1915'e kadar devam eden muharebeler esnasında günden güne hasta, yaralı sayısı giderek çoğalıp bazı salgın hastalıklar orduyu yıpratmaya başladığı için, başlangıçta sürekli aşırma bombardımanlar sebebiyle tahliye edilen Gelibolu Hastanesi¹¹² çadırlar ve barakalarla takviye edilerek kışla yakınlarında 1.700 yataklı olarak açılmıştır. Yeniden ordu emrine verilen 150 yataklı bir menzil hastanesi de Galata Köyü yakınlarındaki Bayır köyünde hizmete başlamıştır.¹¹³

Mürefte'de 350 yataklı menzil hastanesi ile Galata Köyü¹¹⁴ nün yakınlarındaki bayırda 600 yataklı bulaşıcı hastalıklara mahsus diğer bir menzil hastanesi kuruldu.¹¹⁵

Bu bölgede hizmet veren sağlık birimleri: Maydos Hastanesi¹¹⁶, Karainebeyli 20 yataklı Revir Hastanesi, Galata'da 200 mevcutlu Salgın Hastanesi, Galata'da 200 yataklı Mevki Hastanesi, Gelibolu Hastanesi¹¹⁷, Gelibolu Askeri Hastanesi, Bergos'ta 2000 Yataklı Hafif Yaralı Mevki Hastanesi¹¹⁸, Gelibolu'dan sonra Keşan Hastanesi, Şarköy 5. Harp Hastanesi, Şarköy 5. Menzil Harp Hastanesi, Şarköy 1. Harp Hastanesi, Şarköy'de 150 yataklı, 350 mevcutlu 5 No.lu Kızılay Hastanesi,

¹⁰⁹ ATASE Arşivi, BDH 1, Kls 633, Dos., 210, Fih. 38-3.

¹¹⁰ Gözcü, *a.g.m.*, s. 86; Özbay, *a.g.e.*, s.233. .

¹¹¹ ATASE Arşivi, BDH. 2, Kls 2480, Dos. 397, Fih. 3; Gözcü, a., g.,m., s. 80; Özbay, a.g. e., s.231.

¹¹² BOA, HR, SYS, 2412/41, 18 Ağustos 1915

¹¹³ Aynı yer.

¹¹⁴ BOA, HR, MA, 1139/3

¹¹⁵ Gözcü, *a.g.m.*, s. 84; Özbay, *a.g.e.*, s.233.

¹¹⁶ KA Arşivi, Kt 283, Blg 32, 18 Mart 1331.

¹¹⁷ BOA, DH, KMS, 32/8

¹¹⁸ KA Arşivi, Kt 270, Blg 63, 1 Eylül 1331.

Şarköy'de 200 yataklı, 300 mevcutlu 5 No.lu Şarköy Kızılay Hastanesi¹¹⁹, Şarköy-de 350 yataklı Harp Hastanesi, Eriklice Hastanesi, Mürefte'de 280 yataklı Mevki Hastanesi, 150 mevcutlu Keşan Hastanesi, 50 mevcutlu Uzunköprü Hastanesi, Tekirdağ Hastanesi¹²⁰, Tekirdağ Mecruh Hastanesi, Kızılay Tekirdağ Merkez Hastanesi¹²¹, Tekirdağ'da 750 yataklı, 1400 mevcutlu Merkez Hastanesi, 300 mevcutlu Tekirdağ Merkez Hastanesi Nekahethane, Tekirdağ'da 2.400 yataklı Mevki Hastanesi, Tekirdağ'da 80 yataklı Alman Kızılhaç Hastanesi¹²².

Geriye nakil esnasında Gelibolu'da geçici olarak Ordu Baştabip Muavini ve Ordu Karargâh Tabiplerinden oluşan bir Sıhhi Yardım Heyetine kontrol ettirerek yaralıların tedaviye ihtiyaç olanlarına gerekli olan tedavi yapılmış geriye nakledilemeyecek derecede acil tedaviye ihtiyaç duyulanlar gemiden alınarak Gelibolu'daki iki hastaneye sevkleri yapılmıştır¹²³. Tekirdağ hastanelerinde 1450 yatak¹²⁴, Şarköy hastanesinde 400 yatak¹²⁵, Gelibolu hastanesinde 150 yatak mevcuttur¹²⁶. Daha önce Gelibolu Askeri Hastanesi 250 yataktan 1000 yatağa çıkarılmış ve ayrıca Fransız Mektebinde 200 yataklı bir Kızılay hastanesiyle 150 yataklı bir harp hastanesi açılmış¹²⁷, bunlardan bir bölümü Gelibolu merkezinin bombardımanı üzerine Tekirdağ'a taşınmıştır¹²⁸.

150 yataklı bir harp hastanesi de Şarköy'de açılmıştır. Şarköy Harp Hastanesi-nin Başhekimisi olarak Doktor Kastamonulu İpokrat Kasapoğlu görevlendirilmiştir¹²⁹.

Olağanüstü de olsa bazen muharebe sonrası 10.000'in üzerinde yaralı Türk askerinden tedavi için geriye sevk edilemeyenler ovalarda, derelerde günlerce açıkta kalmaları sebebiyle kangrene yakalanma riskleri yüksek düzeyde oluyordu¹³⁰.

Menzil emrine verilen 8. ve 10 Tümenlerin iki seyyar hastanesinden biri, Anadolu yakasındaki Bergos¹³¹ civarındaki bir çiftlikte, diğeri de

¹¹⁹ KA Arşivi, Kt 523, Blg 100, 25 Mayıs 1331.

¹²⁰ BOA, HR, SYS, 2182/1; BOA, HR, SYS, 2218/43; BOA, HR, SYS, 2219/10.

¹²¹ KA Arşivi, Kt 160, Blg 18, 24 Nisan 1331.

¹²² KA Arşivi, Kt 73, Blg 52, 25 Temmuz 1331.

¹²³ Gözcü, *a.g.m.*, s. 81-82; Özbay, *a.g.e.*, s.231.

¹²⁴ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 3474, Dos., H-9, Fih. 3- 14 ve 3-22.

¹²⁵ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 3474, Dos., H-9, Fih. 3- 14 ve 3-22.

¹²⁶ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 3474, Dos., H-9, Fih. 3- 14 ve 3-22.

¹²⁷ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.V, 2. Kitap, Çanakkale Cephesi Harekati*, Ankara 1977, s.432-433. (*Çanakkale Cephesi, C.V, 2. Kitap* olarak kısaltılacaktır.)

¹²⁸ Aynı yer.

¹²⁹ Özbay, *a.g.e.*, s.231.

¹³⁰ Aynı yer.

¹³¹ BOA, HR, SYS, 2099/9

Yarımada'da Mürefte yakınlarındaki Eriklice Çiftliği'nde kendilerine yetecek miktarda çadır ve malzemeler verilerek 2000 hafif yaralıyı ayakta tedavi edebilecek bir hale getirilerek hafif yaralı hastanesi adıyla faaliyet göstermektedir¹³².

Çanakkale'de Sağlık Hizmetleri

Savaş öncesinde Çanakkale 75-100 yataklı bir revir, Müstahkem Mevki Komutanlığı birlikleriyle, 9'uncu Tümen için, Çanakkale'de 250 yataklı bir mevki hastanesi bulunmaktaydı¹³³. Mart 1915 başına kadar 350 yataklı Çanakkale Merkez Hastanesi mevcuttu¹³⁴ ve kara muharebeleri başlamadan önce, Anadolu sahilinde Müstahkem Mevki Komutanlığı emrinde sadece Çanakkale Merkez Hastanesi vardı¹³⁵.

Kara çıkarmalarının ilk beş gününde yaralıların bir bölümü Anadolu yakasında da Çanakkale Merkez Hastanesine sevk ediliyor idi.¹³⁶

Ayrıca 9'uncu Sıhhiye Bölüğü, Anadolu Hamidiye Tabyası'nda bir araba durak yeri kurmuştu¹³⁷.

9. Tümen'in Seyyar Hastanesi de Anadolu yakasında Sarıçalı Köyü'nde büyük bir revir vazifesi görmek üzere yarı aktif bir halde bulunuyordu.¹³⁸

Çanakkale şehir merkezindeki hastaneler şunlardır: Çanakkale Hastanesi¹³⁹, Çanakkale Merkez Hastanesi¹⁴⁰, Çanakkale Askeri Merkez Hastanesi¹⁴¹, Çanakkale Mecruhin Hastanesi, Kale-i Sultaniye (Mevkii Müstahkem) Hastanesi, 350 yataklı Kale-i Sultaniye Mevki Hastanesi, Kızılay Çanakkale Hastanesi¹⁴².

Cepheye Mücavir Anadolu Yakasındaki Sağlık Hizmeti

Anadolu yakasında Çanakkale'ye en yakın yerleşim yeri olarak Umurbey'de Mart 1915 başına kadar 200 yataklı hastane mevcuttu¹⁴³.

---

¹³² Aynı yer.

¹³³ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3401, Dos. 8, Fih. 13; *Çanakkale Cephesi*, C.V, 1. Kitap, s.272.

¹³⁴ ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4701, Dos. H-1, Fih. 1- 48.

¹³⁵ Gözcü, *a.g.m.*, s.77.

¹³⁶ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 86, Dos. H-1, Fih. 34-2.

¹³⁷ *Çanakkale Cephesi*, C.V, 1. Kitap, s.273.

¹³⁸ Gözcü, *a.g.m.*, s.77.

¹³⁹ KA Arşivi, Kt 397, Blg 80, 16 Ağustos 1331

¹⁴⁰ BOA, HR, SYS, 2413/60, 25 Eylül 1915; Çanakkale Merkez Hastanesi tabiplerinden Yüzbaşı Behçet Efendi hastalığı iyileştikten sonra geri döndü. KA Arşivi, Kt 44, Blg 155, 8 Temmuz 1331

¹⁴¹ BOA, HR, MA, 1144/22

¹⁴² KA Arşivi, Kt 318, Blg 1,103, Haziran 1331

¹⁴³ ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4701, Dos. H-1, Fih. 1- 48.

18 Mart zaferinden sonra 5. Ordu'nun hastane ihtiyaçlarını karşılamak üzere Gülnihal Vapuru, üç adet 500 yataklı menzil, beş adet 150'şer yataklı harp hastanesi, sıhhiye deposu, 20 kadar uzun yolcu arabalı hasta nakliye kolu Biga'da Ordu Menzil Başhekimliği emrine verilmişti¹⁴⁴.

500 yataklı üç menzil hastanesi ile 150'şer yataklı iki Harp Hastanesi ve 20 yaylı arabadan oluşmuş Hastane Nakliye Kolu'nu Biga'ya ve yine 150'şer yataklı diğer üç Harp Hastanesi'ni de Lâpseki'ye sevk etmişti¹⁴⁵.

5'inci Ordu Komutanlığı Sağlık Başkanlığın Ordu Komutanlığına sunduğu raporunda Mayıs ayı toplam yatak sayısı 5050'dir. Dağılımı ise şöyledir¹⁴⁶:

Gelibolu merkezinin bombardımanı üzerine 300 yataklı hastanenin yarısı Lâpseki'ye taşınmıştır. Geriye kalan 150 yataklı kısım 4 Mayıs'taki durumdaki gibidir ve acil vakalar için bırakılmıştır¹⁴⁷.

Karabiga'da ve Lâpseki'de 5'nci Menzil Sıhhiye depoları vardı¹⁴⁸. Hasta ve yaralıların tahliyesi iptidai yolla sürdürülüyordu. 5'inci Türk Ordusunun sıhhiye kuruluşlarında hasta nakil aracı yoktu. Bu yüzden yaralı ve hastaların muharebe sahası gerisindeki sıhhiye kuruluşlarına veya hastanelere nakilleri için hasta nakliye arabalarından veya erzak, cephane getiren nakliye kollarından faydalanılmaktaydı. Harekât sahası gerisindeki nakliyata, yerli halk da katkıda bulunmuştur¹⁴⁹.

5'inci Ordunun sağlık kuruluşları, savaşların şiddetlenmesiyle paralel olarak gittikçe takviye edilmiş ve 6 Temmuz 1915 günü aşağıdaki cetvelde gösterilen yatak mevcuduna ulaşılmıştır¹⁵⁰:

Lâpseki'de 150 yataklı 850 mevcutlu 3 ve 4 No.lu Kızılay Hastanesi, Çardak 150 yataklı 750 mevcutlu 2 No.lu Kızılay Hastanesi, Dimetoka'da 500 yataklı 650 mevcutlu 3 No.lu Menzil Hastanesi, Biga'da 500 yataklı 850 mevcutlu 1 No.lu Menzil Hastanesi, Biga'da 500 yataklı 1000 mevcutlu 2 No.lu Menzil Hastanesi, 150 mevcutlu Karabiga Hastanesi¹⁵¹, Karabiga Nokta Tabipliği¹⁵², 500 mevcutlu Erdek

¹⁴⁴ Özbay, *a.g.e.*, s.230.

¹⁴⁵ Gözcü, *a.g.m.*, s. 80; Menzil Müfettişliği Baştabibi Yüzbaşı Fuat Kamil Efendi'dir.

¹⁴⁶ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 3474, Dos., H-9, Fih. 3- 14 ve 3-22.

¹⁴⁷ *Çanakkale Cephesi*, C.V, 2. Kitap, s.432- 433.

¹⁴⁸ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls 2208, Dos., 25, Fih. 46.

¹⁴⁹ *Çanakkale Cephesi*, C.V, 3. Kitap, s. 550.

¹⁵⁰ ATASE Arşivi, BDH 1, Kls 1138, Dos., 27, Fih. 2-8.

¹⁵¹ KA Arşivi, Kt 513, Blg 4, 18 Kanun-ı Sani 1331; Karabiga Başhekim Ali Rıza Bey'dir.

¹⁵² KA Arşivi, Kt 513, Blg 4, 13 Şubat 1331; Karabiga Nokta Tabibi Mehmet Bey'dir.

Hastanesi¹⁵³ hizmet vermektedir. Her sıhhiye bölüğü, bir araba durak yeri ve bir hafif yaralı toplama yeri açıyordu¹⁵⁴.

Lapseki'de 5 nci Menzil Sıhhiye Deposu¹⁵⁵, Lapseki Nokta Kumandanlığı¹⁵⁶ 400 mevcutlu Dimetoka/Biga 3 No.lu Menzil Nekahethane, 200 mevcutlu Biga 1 No.lu Menzil Nekahethane, Biga'da 600 mevcutlu Sıhhiye Depo Taburu, Karabiga'da Hasta Nakliye Müfrezesi mevcuttur¹⁵⁷.

Lâpseki'de 450+400 Yataklı Harp Hastanesi, Çardak'ta 750 Yataklı Harp Hastanesi, Biga'da 1.850 Yataklı Menzil Hastanesi, Dimetoka'da 650 Yataklı Menzil Hastanesi, Karabiga'da 150 Yataklı Mevki Hastanesi, Erdek'te 500 Yataklı Mevki Hastanesi faal durumdadır¹⁵⁸.

Menzil emrindeki sıhhi birliklerden 150'şer yataklı iki harp hastanesi birleş-tirilip genişletilerek Lâpseki'de 1000 yataklı hastaneye yine 150 yataklı harp hastanesi de 1000 yataklı olarak diğer bir hastaneye dönüştürülmüştür. 500 yataklı iki menzil hastanesi Biga ve 500 yataklı bir diğer menzil hastanesi de Biga civarında Dimetoka'ya kadroları genişletilerek açılmıştır¹⁵⁹.

Mayıs ayı başında her ihtimale karşı Adapazarı civarında 2000 yataklı grubunun açılması Kızılay'dan istenmiş¹⁶⁰, Kaptan'ın aldığı emri yanlış anlaması üzerine yaralıları Erdek'e getirmesinden dolayı meydana gelen bu zorunluluk üzerine orada bulunan doktorlar ve halkın yardımıyla, gönderilen bir baştabip nezaretinde 400 yataklı Erdek Menzil Hastanesi de açılmıştır¹⁶¹.

Bandırmalılar gazada yaralanan gaziler için 200 yataklı bir hastane vücuda getirmişlerdir¹⁶².

Mücvir alandaki sağlık birimleri: Lâpseki Hastanesi, Lâpseki Harp Hastanesi, Lâpseki'deki Halil Paşa Çiftliği'ndeki Hastane¹⁶³, Karabiga Hastanesi¹⁶⁴, Karabiga Mevki Hastanesi, Dimatoka Hastanesi, Dimatoka

¹⁵³ KA Arşivi, Kt 512, Blg 1, 10 Haziran 1331.

¹⁵⁴ ATASE Arşivi, BDH 1, Kls 1138, Dos., 27, Fih. 2-8.

¹⁵⁵ KA Arşivi, Kt 270, Blg 64, 4 Eylül 1331; 5. Ordu Menzil Hastanesi'nde kullanılmak üzere 2000 takunyanın 5. Menzil deposu adına Lapseki'ye gönderildiğine dair belge için bkz: KA Arşivi, Kt 12, Blg 246, 9 Ekim 1331.

¹⁵⁶ KA Arşivi, Kt 270, Blg 57, 8 Haziran 1331; Lapseki Nokta Kumandanı binbaşı Mustafa Bey'dir.

¹⁵⁷ ATASE Arşivi, BDH 1, Kls 1138, Dos., 27, Fih. 2-8.

¹⁵⁸ ATASE Arşivi, BDH 1, Kls 1138, Dos., 27, Fih. 2-8.

¹⁵⁹ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls 2442, Dos., 158, Fih. 17.

¹⁶⁰ Özbay, *a.g.e.*, s.232.

¹⁶¹ Gözcü, *a.g.m.*, s. 80.

¹⁶² ATASE Arşivi, BDH 2, Kls 2422, Dos., 45, Fih. 1.

¹⁶³ BOA, HR, MA, 1136/64; BOA, DH. EUM. VRK, 25/25; BOA, HR, SYS, 2412/11, 29 Temmuz 1915; BOA, HR, SYS, 2099/9; BOA, HR, SYS, 2099/10

¹⁶⁴ BOA, HR, MA, 1147/67; BOA, HR, SYS, 2218/43

3. Menzil Hastanesi, Biga Hastanesi¹⁶⁵, Biga 1 No.lu Hastanesi, Biga 2 No.lu Hastanesi, Biga 1. Menzil Hastanesi, Bandırma Menzil Hastanesi¹⁶⁶, Erdek Hastanesi, Erdek Menzil Hastanesi.

5. Ordunun Menzil Müfettişliği de karargâhını Gelibolu'da kurarak kendi emrine verilen kıta ve araçları Ordu'ya menzil sahası olarak tahsis edilen Biga-Lâpseki-Çanakkale ve Ezine-Balıkesir hatları sahalarına iş görecektir şekilde yerleştiriyordu¹⁶⁷.

Çanakkale'nin güneyinde, 9'uncu Sıhhiye Bölüğü, Erenköy ve İntepe Topçu Grupları gerisinde birer araba durak yeri kurmuştu¹⁶⁸.

Mart 1915 başına kadar 50 yataklı Erenköy Hastanesi¹⁶⁹ ve yine Erenköy'de Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı bünyesinde 500 Yataklı Seyyar Hastane mevcuttu¹⁷⁰.

Savaş öncesinde Kumkale, 25-100'er yataklı birer revir¹⁷¹, Mart 1915 başına kadar 200 yataklı Ezine Hastanesi hazırdu¹⁷².

24. Fırka'ya bağlı Sarıçalı ve Pınarbaşı Hastaneleri¹⁷³, Dümrek'te 200 Yataklı Harp Hastanesi, Dümrek'te 150 yataklı, 200 mevcutlu 3 No.lu Kızılay Hastanesi, Ezine'de 200 Yataklı Mevki Hastanesi¹⁷⁴, 500 yataklı Ezine hastanesi¹⁷⁵ faaldi.

Ordu Komutanlığına sunulan raporda Mayıs ayında Ezine hastanesinde 500 yatak hizmette idi.¹⁷⁶

9'uncu Sıhhiye Bölüğü, Dardanos Topçu Grubu gerisinde birer araba durak yeri kurmuştu¹⁷⁷.

İstanbul'da Sağlık Hizmeti

Almanlarla yapılan gizli antlaşmanın peşinden seferberliğin ilanı ile birlikte 5 Ağustos 1914 tarihli Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi'nden Menzil Müfettişi Umu-miliğine gönderilen yazıda, "İstanbul mevcut 10.000 yatak kapasiteli hastanelerin 7.000 yataklı bölümünün Ordu tarafından, geri kalan 3.000 yataklı bölümün de Kızılay tarafından idare

¹⁶⁵ BOA, DH, KMS, 32/8

¹⁶⁶ KA Arşivi, Kt 143, Blg 24, 18 Mart 1330.

¹⁶⁷ Özbay, a.g.e., s.230.

¹⁶⁸ Çanakkale Cephesi, C.V, 1. Kitap, s.273.

¹⁶⁹ ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4701, Dos. H-1, Fih. 1- 48.

¹⁷⁰ Çanakkale Cephesi, C.V, 1. Kitap, 19. Kroki.

¹⁷¹ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3401, Dos. 8, Fih. 13

¹⁷² ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4701, Dos. H-1, Fih. 1- 48.

¹⁷³ KA Arşivi, Kt 12, Blg 268, 14 Kasım 1331.

¹⁷⁴ BOA, HR, MA, 1137/55, 2 Ağustos 1915; BOA, HR, MA, 1138/1, 4 Ağustos 1915

¹⁷⁵ BOA, HR, SYS, 2412/11, 31 Temmuz 1915; BOA, HR, SYS, 2099/9

¹⁷⁶ Çanakkale Cephesi, C.V, 2. Kitap, s.432-433.

¹⁷⁷ Çanakkale Cephesi, C.V, 1. Kitap, s.273.

edilmesi; sevkıyat iskelelerinin Ayastefenos, Tekirdağ, Gelibolu ve Çanakkale olması kararlaştırılmıştır. Yaralılar İstanbul'da Gülhane'ye, buradan da Kızılay tarafından kiralanacak arabalar ile hastanelere sevk edilecektir¹⁷⁸. Yaralıların cepheden sevki için de Kızılay'a iki vapur verileceği" bildirilmiştir¹⁷⁹.

Başkent İstanbul'da Genelkurmay Başkanlığı Genel Karargâh Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliği¹⁸⁰, Kızılay Genel Merkezi'ne Çanakkale'den gelecek yaralılar için yeni hastanelerin açılması gerektiğini bildirince, Kızılay olağanüstü çabalar göstererek, cepheden gelen yaralılar Galatasaray Mekteb-i Sultani'ye ve Daruşşafaka'ya yerleştirilip bakımlarına başlanmıştır¹⁸¹.

Tanın'de, "Evvelki akşamdan beri mecruh gazilerimiz katile katile Çanakkale-den İstanbul'a geliyorlardı. Dün kahraman gazilerimizi ziyaret maksadıyla muharrir-lerimizden bazıları muhtelif hastaneleri dolaştılar"¹⁸² haberine yer verildi.

Nitekim Çanakkale hareket alanında, 25 Nisan 1915 tarihiyle 1 Temmuz 1915 tarihleri arasında aşağıda sayıları mevcut hasta ve yaralılar Akbaş ve Ağadere Sevkiyat Hastanelerinden, Yarımada'dan geri menzil ve vatan hastanelerine Nisan ayında 25.067 yaralı, 207 hasta; Mayıs ayında 16.298 yaralı, 1.192 hasta; Haziran ayında 15.031 yaralı, 959 hasta; toplam 56.394 yaralı, 2.358 hasta sevk edilmiştir¹⁸³.

İstanbul'da hizmet veren sağlık teşekkülleri: Alemdağ Sultan Çiftliği Hastanesi¹⁸⁴, Beyoğlu Ağahamamı Mecruhin Hastanesi¹⁸⁵, Alman Hastanesi, Alman Salib-i Ahmer Hastanesi¹⁸⁶, Amerikan Salib-i Ahmer Fransız Hastanesi¹⁸⁷, Askeri Baytar Mektebi Hastanesi, Ayastefenos Hastanesi (500 yataklı)¹⁸⁸ Bahriye Merkez Hastanesi, Bakırköy Gaziler Hastanesi¹⁸⁹, Beyoğlu Sultanisi Hastanesi (500

¹⁷⁸ Hilal-i Ahmer Cemiyeti, kiraladığı bu hususi arabalara toplam 1.600 lira ödemiştir. ATASE Arşivi Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-2.

¹⁷⁹ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8.

¹⁸⁰ BOA, HR, SYS, 2413/60

¹⁸¹ Nil Sarı, Zuhâl Özyaydın, "I. Dünya Savaşında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler İstanbul 20-21 Eylül 1990*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.161.

¹⁸² *Tanın*, 2 Mayıs 1915, s.2.

¹⁸³ Gözcü, *a.g.m.*, s. 83.

¹⁸⁴ Özbay, *a.g.e.*, s.234.

¹⁸⁵ KA Arşivi, Kt 587, Blg 144.

¹⁸⁶ KA Arşivi, Kt 73, Blg 58, 8 Ağustos 1331.

¹⁸⁷ *İkdam*, 5 Mayıs 1915

¹⁸⁸ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

¹⁸⁹ Özbay, *a.g.e.*, s.234.

yataklı)¹⁹⁰, Beyoğlu Has-tanesi (500 yataklı)¹⁹¹, Beylerbeyi Hastanesi¹⁹², Beylerbeyi Beden Terbiyesi Mektebi Hastanesi, Cağaloğlu Hastanesi (500 yataklı)¹⁹³, Cerrahpaşa Hastanesi¹⁹⁴, Çapa Mecruhin Hastanesi¹⁹⁵, Darülfünun Hastanesi (Zeynep Hanım Hastanesi)¹⁹⁶, Darulmuallimin Hastanesi, Darüşşafaka Hastanesi (500 yataklı)¹⁹⁷, Davutpaşa Hastanesi, Davutpaşa Kışlası Hastanesi, Defterdar Hastanesi, Dersaadet Galata Hastanesi (500 yataklı)¹⁹⁸, Gureba-yı Müslimin Hastanesi¹⁹⁹, Ermeni Katolik Surp Agop Hastanesi, Fenerbahçe Mevki Hastanesi, Feriköy Mecruhin Hastanesi²⁰⁰, Gülhane Ağır Yaralı Hastanesi (400 yataklı)²⁰¹, Gülhane Tababet-i Askeriye Nafizan Mektebi Hastanesi²⁰², Gümüşsuyu Kışlası Donanımlı Ağır Yaralı Hastanesi (300 yataklı)²⁰³, Hadımköy Hastanesi²⁰⁴, Hapishane-i Umumi Hastanesi²⁰⁵, Haydarpaşa Ağır Yaralı Hastanesi (1.000 yataklı)²⁰⁶, Haydarpaşa Yel Değirmeni Hastanesi, Haydarpaşa Züafa ve Mecruhin Sevk Komisyonu Hastanesi, Hasköy Hastanesi, İstanbul Mecruhin Hastanesi²⁰⁷, İstanbul Sultanisi Hastanesi (300)²⁰⁸, Kabataş Mekteb-i İdadisi Hastanesi (250 yataklı)²⁰⁹, Kadırga Hastanesi (250 yataklı)²¹⁰, Kuleli Mektebi Hastanesi (1.000 yataklı)²¹¹, Maçka Hastanesi (600 yataklı)²¹², Makriköy (Bakırköy) Gaziler Hastanesi, Jandarma Mektebi Hastanesi (200 yataklı)²¹³, Maltepe Küçük

¹⁹⁰ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

¹⁹¹ *OHACMUR*, s.10-16; *İkdam*, 7 Mayıs 1915; *İkdam*, 10 Mayıs 1915.

¹⁹² BOA, HR, SYS, , 2217/11, 8 Haziran 1915.

¹⁹³ *OHACMUR*, s.10-11.

¹⁹⁴ KA Arşivi, Kt 498, Blg 44, 2 Haziran 1331; *İkdam*, 11 Mayıs 1915.

¹⁹⁵ KA Arşivi, Kt 523, Blg 95, 27 Mayıs 1331.

¹⁹⁶ Özbay, *a.g.e.*, s.234.

¹⁹⁷ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a; KA Arşivi, Kt 319, Blg 377, 30 Temmuz 1331; *OHACMUR*, s.10-16.

¹⁹⁸ KA Arşivi, Kt 423, Blg 31, 26 Temmuz 1331; *OHACMUR*, s.10-16.

¹⁹⁹ BOA, HR, SYS, 2182/1

²⁰⁰ KA Arşivi, Kt 520, Blg 56, 23 Teşrin-i Sani 1331. Başhekim Yarbay Ali Derviş Bey'dir.

²⁰¹ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²⁰² KA Arşivi, Kt 498, Blg 164, 13 Temmuz 1331; *İkdam*, 10 Mayıs 1915

²⁰³ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a; ATASE Arşivi Kls. 2422, Dos. 43, Fih. 1-10.

²⁰⁴ KA Arşivi, Kt 220, Blg 124, 10 Kanun-ı Sani 1330.

²⁰⁵ KA Arşivi, Kt 111, Blg 28, 22 Nisan 1331; *İkdam*, 11 Mayıs 1915

²⁰⁶ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a; *İkdam*, 18 Haziran 1915

²⁰⁷ KA Arşivi, Kt 520, Blg 46, 20 Eylül 1331; Özbay, *a.g.e.*, s.234.

²⁰⁸ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²⁰⁹ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²¹⁰ KA Arşivi, Kt 90, Blg 39, 15 Kanun-ı Evvel 1331.

²¹¹ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²¹² ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a; *İkdam*, 5 Mayıs 1915

²¹³ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

Zabit Endaht Mektebi Hastanesi (300 yataklı)²¹⁴, Maltepe Hastanesi (1.000 yataklı)²¹⁵, Maluller Yurdu Fizik Tedavi Hastanesi²¹⁶, Mekteb-i Harbiye Hastanesi (1000 yataklı)²¹⁷, Mekteb-i Harbiye Mecruhin Hastanesi, Moda Mecruhin-i Guzat (Gaziler) Hastanesi²¹⁸, Moda Şifa Yurdu Hastanesi²¹⁹, Mülkiye-i Baytar Mektebi Hastanesi (250 yataklı)²²⁰, Mühendis Mekteb-i Alisi Hastanesi, Numune İstihkam Taburu Hastanesi (450 yataklı)²²¹, Pangaltı Hastanesi²²², Saint Jozef Alman Hastanesi, Sarayburnu Hastanesi (250 yataklı)²²³ Selimiye Kışlası Hastanesi (1.000 yataklı)²²⁴, Şehremaneti Çapa Mecruhin Hastanesi²²⁵, Şehremaneti Hastanesi, Şehremaneti Mecruhin Askeri Hastanesi, Şehremaneti Haseki Nisa Hastanesi²²⁶, Şehremaneti Şişli Etfal Hastanesi²²⁷, Şehit Muhtarbey Hastanesi²²⁸, Şişli hastanesi Kadıköy Moda (300 yataklı)²²⁹ Taksim Hastanesi (500 yataklı)²³⁰, Taksim Hafif Yaralı Amerikan Salib-i Ahmer Hastanesi, Tıp Fakültesi Ağır Yaralı Hastanesi (400 yataklı)²³¹, Taşkılla Hastanesi (1.000 yataklı)²³², Topçu Mektebi Hastanesi (Topçu Kışlası Hastanesi), Tuzla Hastanesi (400 yataklı)²³³ Üsküdar Zeynep Kamil Hastanesi²³⁴, Vefa Hastanesi (150 yataklı)²³⁵, Yedikule Ermeni Hastanesi²³⁶, Yedikule Rum Hastanesi, Yenibahçe Valide Sultan Hastanesi, Yeniköy Hastanesi, Yeniköy Hastanesi Nekahethanesi²³⁷,

²¹⁴ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²¹⁵ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²¹⁶ Özbay, *a.g.e.*, s.234.

²¹⁷ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²¹⁸ Özbay, *a.g.e.*, s.234; *İkdam*, 18 Haziran 1915.

²¹⁹ Özbay, *a.g.e.*, s.234.

²²⁰ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²²¹ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²²² KA Arşivi, Kt 73, Blg 98, 28 Nisan 1331; Özbay, *a.g.e.*, s.234.

²²³ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²²⁴ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; KA Arşivi, Kt 319, Blg 318, 28 Temmuz 1331.

²²⁵ ATASE Arşivi Kls. 2436, Dos. 120, Fih. 8-23.

²²⁶ KA Arşivi, Kt 111, Blg 23, 4 Teşrin-i Sani 1331; *İkdam*, 10 Mayıs 1915

²²⁷ KA Arşivi, Kt 498, Blg 34, 17 Mayıs 1331.

²²⁸ ATASE Arşivi Kls. 2438, Dos. 137, Fih. 1-52.

²²⁹ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a; İlgili hastane Parmakkapı da Alman Kızılhaç Heyeti tarafından açılmıştır. KA Arşivi, Kt 22, Blg 5, 8 Nisan 1331

²³⁰ *OHACMUR*, s.10-16.

²³¹ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; 1700 yataklıdır; *OHACMUR*, s.10-16.

²³² ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; BOA, HR, SYS, 2218/35; BOA, HR, SYS, 2218/45; BOA, HR, SYS, 2219/35; *Harp Mecmuası*, Y.1, S.7, Mart, İstanbul 1332, s.111

²³³ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²³⁴ ATASE Arşivi Kls. 2438, Dos. 137, Fih. 1-22;

²³⁵ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²³⁶ KA Arşivi, Kt 319, Blg 309, 23 Temmuz 1331.

²³⁷ Özbay, *a.g.e.*, s.234.

Yıldız Hastanesi (400 yataklı)²³⁸, Zeytinburnu İmalat-ı Harbiye Hastanesi (150 yataklı)²³⁹.

Alemdağ Sultan Çiftliği Hastanesi Başhekimi Dr. Nureddin Ali Bey; İstanbul Mecruhin Hastanesi Başhekimi Dr. Rüştü (Çapçı) Bey; Maluller Yurdu Fizik Tedavi Hastanesi Başhekimi Dr. Remzi (Gönenç) Bey; Aişe Lütfü Hanımefendi tarafından kurulmuş olan Moda Mecruhini Guzat (Gaziler) Hastanesi Başhekimi Dr. Galip (Geriş) Bey; Rus Hastanesi iken hükümetçe el konulup menzil hastanesi olarak hazırlanmış olan Pangaltı Hastanesi Başhekimi Dr. Yüzbaşı Şükrü Derviş Bey, Haydarpaşa Askeri Hastanesine bağlı olarak faaliyet göstermiş olan Üsküdar Zeynep Kamil Hastanesi Başhekimi Dr. Necmeddin Rifat (Yarar) Bey, Şişli Etfal Hastanesi Sertabibi Şevket Bey²⁴⁰, Yeniköy Hastanesi Başhekimi Dr. Sait Cemil Bey'dir²⁴¹.

Darülfünun Hastanesi (Zeynep Hanım Hastanesi), Zeynep Hanım Konağı'nda hizmet vermiş olup, doktorlardan ikisi Dr. Behçet Sabit (Erduran) Bey ve Dr. Safi Beylerdir²⁴².

Bugün de askeri hastane olarak kullanılmakta olan Gümüşsuyu Kışlası Dona-nımlı Ağır Yaralı Hastanesi'nde Müttefik Devlet Hekimlerinden Alman Askeri He-yeti Başhekimi Stabsarzt Kolmer, Dr. Petris ve Dr. Layka bu hastanede görev yap-mıştır²⁴³. Moda Şifa Yurdu Hastanesi, Avusturyalı doktorlar tarafından işletilmiştir²⁴⁴.

Darulmuallimin Hastanesi, Moda'da Darulmuallimin (Öğretmen Okulu) binasında; Haydarpaşa Yel Değirmeni Hastanesi, Rum Cemaate ait erkek ve kız mekteplerinde; Mekteb-i Harbiye Mecruhin Hastanesi, Mekteb-i Harbiye binasında; Selimi-ye Hastanesi, Selimiye Kışlası'nın deniz cephesinde, Şehremaneti Çapa Mecruhin Hastanesi, Eski Darulmuallimat (Kız Öğretmen Okulu) bugünkü Anadolu Öğretmen binasında, Taksim Hafif Yaralı Amerikan Salib-i Ahmer Hastanesi, Amerikan Salib-i Ahmer başkanlığında bugünkü Fransız konsolosluk binasında, Taşkılla Hastanesi, bugünkü Taşkılla Mimarlık Fakültesi'nde faaliyet göstermiştir²⁴⁵.

²³⁸ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a; *İkdam*, 5 Mayıs 1915

²³⁹ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8.

²⁴⁰ KA Arşivi, Kt 498, Blg 34, 17 Mayıs 1331.

²⁴¹ Özbay, *a.g.e.*, s.234.

²⁴² Ayrıca bir taraftan Zeynep Kamil Hastanesinde Alman sağlık heyeti de çalışmaktadır. KA Arşivi, Kt 578, Blg 67, 31 Mart 1331.

²⁴³ ATASE Arşivi Kls. 2422, Dos. 43, Fih. 1-10.

²⁴⁴ Özbay, *a.g.e.*, s.234.

²⁴⁵ Aynı yer.

Ayrıca tüm yatak tefrişi hazır olduğu halde şu hastaneler hizmete açılmamıştır: Mühendishane ve Hendese-i Mülkiye Hastanesi (500 yataklı), Tıp Fakültesi Hastanesi (700 yataklı), Taşkışla Hastanesi (1.000), Kondüktör Mektebi Hastanesi (100 yataklı), Darülfünun Hastanesi (500 yataklı), Beylerbeyi Beden Terbiyesi Mektebi Hastanesi (200 yataklı), Alman Kızılhaçı yönetimine devredilmiş Haydarpaşa Süvari Tatbikat Hastanesi (300 yataklı)²⁴⁶.

Ordu tarafından Heybeliada Askeri Senatoryumu ve Adalar Rum Eytamhanesi (Yetimhane) nekahethane faal durumdadır²⁴⁷.

Kızılay Hastaneleri: Kızılay Hastanesi²⁴⁸, Kızılay Merkez Hastanesi, Kızılay Bahriye Merkez Hastanesi²⁴⁹, Kızılay Beyoğlu Mekteb-i Sultani Hastanesi (Galatasaray Harp Hastanesi) (1500 yataklı)²⁵⁰, Kızılay Beyoğlu Hastanesi²⁵¹, Kızılay Cağa-loğlu Hastanesi (476 yataklı)²⁵², Kızılay Çapa Mecruh-ini Askeriye Hastanesi²⁵³, Kızılay Galata (Saint Benoit) Hastanesi (400 yataklı)²⁵⁴, Kızılay Daruüşsafaka Hastanesi²⁵⁵, Kızılay Daruüşsifa Hastanesi (400 yataklı),²⁵⁶ Kızılay Gümüüşsuyu Hastanesi²⁵⁷, Kızılay İplikhane (Eyüp Sultan) Hastanesi²⁵⁸, Kızılay Harbiye Mektebi Hastanesi²⁵⁹, Kızılay Galata Hastanesi²⁶⁰, Kızılay İstihlak-i Millî Hanımlar Cemiyeti Hastanesi²⁶¹, Kızılay İtalyan Eytam Hastanesi²⁶², Kızılay Kadırga Hastanesi (230 yataklı)²⁶³, Kızılay Karaköy Mecruh-ini Hastanesi²⁶⁴, Kızılay Mülkiye Baytar Mektebi

²⁴⁶ ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

²⁴⁷ Aynı yer.

²⁴⁸ *Harp Mecmuası*, Y.1, S.3, Kanun-ı Sani, İstanbul 1331, s.46; Genelkurmay tarafından Kasım 1915'te Propaganda amaçlı olarak çıkarılan Harp mecmuasında Kızılay'ın faaliyet ve hizmetlerini bir sayfada beş kare fotoğraf içinde resmederken en alt satırda da şu ifadeyi kullanır: "Mecruh gazilerimiz İstanbul'da Hilal-i Ahmer Hastanelerinde."

²⁴⁹ Muzaffer Tepekaya-Leyla Kaplan, "Kızılay Hanımlar Merkezi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri 1877-1923", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Manisa 2002, s.168.

²⁵⁰ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi Takvimi 2*, İstanbul 1332 ('*Takvim 2*' olarak kısaltılacak- tır.) s.28. *İkdam*, 5 Mayıs 1915; Başhekim Dr. Yüzbaşı Mahmut Ata Bey;

²⁵¹ KA Arşivi, Kt 394, Blg 92, 1331;

²⁵² KA Arşivi, Kt 520, Blg 44, 28 Ağustos 1331; *İkdam*, 27 Mayıs 1915; *Takvim 2*, s.28.

²⁵³ KA Arşivi, Kt 4137, Blg 259, 6 Mayıs 1331

²⁵⁴ Özbay, *a.g.e.*, s.234; *Takvim 2*, s.28.

²⁵⁵ KA Arşivi, Kt 507, Blg 1, 1331; Özbay, *a.g.e.*, s.234; Tepekaya-Kaplan, *a.g.e.*, s.168; s.144; Dr. Rıza Servet, Dr. Yüzbaşı Şükrü, Operatör Fethi, Dr. Sedat (Tavat), Operatör Kernai.

²⁵⁶ *Takvim 2*, s. 28.

²⁵⁷ *Takvim 2*, s.144.

²⁵⁸ Dr. Hiristo Efendi görev yaptığı bu hastanede vefat etmiştir. Erdemir, *a.g.e.*, s. 330; *İkdam*, 10 Mayıs 1915; Conk, *a.g.e.*, s. 148.

²⁵⁹ *Takvim 2*, s.144.

²⁶⁰ KA Arşivi, Kt 394, Blg 93, 1331.

²⁶¹ *Takvim 2*, s.144.

²⁶² *Takvim 2*, s.144.

²⁶³ KA Arşivi, Kt 413, Blg 16, 22 Nisan 1331; *Takvim 2*, s.28; *İkdam*, 10 Mayıs 1915; *İkdam*, 27 Mayıs 1915.

²⁶⁴ Karaköy Rum Zükür (erkek) Mektebi'nde kurulmuştur.

Hastanesi²⁶⁵, Kızılay Musevi Or-Ahaim / Ora-Ahyam / Varahaym Hastanesi²⁶⁶, Kızılay Pangaltı Menzil Hastanesi²⁶⁷, Kızılay Rami Gaziler Hastanesi, Kızılay Şişli Etfal Hastanesi²⁶⁸, Kızılay Şehremaneti Çapa Hastanesi²⁶⁹, Kızılay Taksim /Beyoğlu (Zapyon) Hastanesi²⁷⁰, Kızılay Kızılay Taşkışla Hastanesi²⁷¹, Kızılay Topçu Mektebi Hastanesi²⁷², Kızılay Tıp Fakültesi Mecruhın Hastanesi (1500 yataklı)²⁷³, Haydarpaşa'da Tıp Fakültesi Hastanesi'ndedir.

Kızılay Çağaloğlu Hastanesi, İnas (Kız) Sultaniyesi (Çağaloğlu Lise Binası)'n-de tesisi edilmiştir. Dr. Derviş, Operatör Robert, Dr. Şerafeddin Mustafa, Dr. Settar, Dr. İsmail Hakkı, Dr. Binbaşı Cavit (Aran); Kızılay Galata (Saint Benoit) Hastanesi, Dr. Mehmet Ali, Operatör Halit Şazi (Kösemihal), Dr Sait Cemil, Dr. Ahmet Şevket, Dr. Mehmet Ali, Dr. Nail (Sert), Dr. Mehmet Ali (Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkezi Umumi azalarındandır) ve Kızılay İstihlak-i Millî Hanımlar Cemiyeti Hastanesi, Divanyolu'nda Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından açılmıştır²⁷⁴.

Haydarpaşa iskelesine getirilen yaralıların işlem ve sevklerini Haydarpaşa Hastanesi yetkilileri yaparken, 29 Ağustos 1915 tarihli Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Müdüriyeti'nden Sıhhiye Müfettişliği'ne gönderilen belgede "Haydarpaşa istasyonu ve iskelesinde yaralı, hasta ve zuafa sevkıyatının günden güne artarak, günlük ortalama 200 ile 300 arasında olması ve gelen yaralı ve hasta erlerin günlük masraflarının hesabı ve tesviyelerinin muntazam bir şekilde yapılması için Haydarpaşa'da 'Sevk-i Mecruhın ve Zuafa Komisyonu' kurulması iktiza edecektir²⁷⁵."

Yaralı vapurları birbirini takip etmekte olduğundan, bir süre sonra Kadırga Veladethanesi (Doğumevi)²⁷⁶, Çağaloğlu İnas Sultanisi (Kız

²⁶⁵ KA Arşivi, Kt 498, Blg 204, 4 Ağustos 1331; *Takvim 2*, s.144.

²⁶⁶ KA Arşivi, Kt 73, Blg 16, 15 Ağustos 1331; *Takvim 2*, s.144.

²⁶⁷ KA Arşivi, Kt 73, Blg 98, 28 Nisan 1331; *Takvim 2*, s.144.

²⁶⁸ KA Arşivi, Kt 498, Blg 64, 10 Haziran 1331; *Takvim 2*, s.144.

²⁶⁹ KA Arşivi, Kt 498, Blg 45, 27 Mayıs 1331; *Takvim 2*, s.144.

²⁷⁰ Özbay, a.g.e., s.234; *Takvim 2*, s.144; Taksim'de Zapyon Lisesi'nde kuruldu. Operatör Dr. Papadopulus, Operatör Nazaretyen, Operatör Binbaşı Selahaddin, Dr. Yarbay Saim, Dr. Enver, Dr. Suphi, Dr. Sedat, Dr. Nafiz, Dr. Bahaeddin, Dr. Makridi, Dr. Sahak, Dr. Kılaiditi. 400 yataklıdır, *Takvim 2*, s. 28.

²⁷¹ *Harp Mecmuası*, Y.1, S.7, Mart, İstanbul 1332, s.111; Her detayı düşünülmüş ve fotoğraf çekir-mek için poz verir bir haldeki büyük bir koğuş fotoğrafının altında "Taşkışka Hilal-i Ahmer Hastane-si'nde mecruh gazilerimiz ve hastane heyeti"; *Takvim 2*, s.144.

²⁷² *Takvim 2*, s.144.

²⁷³ *Takvim 2*, s. 28; *İkdam*, 7 Mayıs 1915.

²⁷⁴ *Takvim 2*, s. 28.

²⁷⁵ ATASE Arşivi Kls. 2421, Dos. 38, Fih. 5-9.

²⁷⁶ KA Arşivi, Kt 617, Blg 4, 20 Teşrin-i Evvel 1331.

Lisesi), Darülfünun Tıp Fakültesi gibi pek çok mekân Kızılay Hastanesi haline getirildi. Böylece 5.500 yatak-lı 7 hastane açılmış, muharebe sürecinde de toplam 19.443 yaralı tedavi edilmiştir. Bu hastanelerden Tıp Fakültesi; on yedi ay, Beyoğlu; on altı ay, Taksim; on iki ay Galata; yedi ay, Cağaloğlu; altı ay, Kadırga; on ay ve Darüşşafaka; on ay faaliyette bulunmuştur²⁷⁷.

Ayrıca Çanakkale yaralıları için Gelibolu’da yeni bir sağlık teşkilatı ve hastanesi kuruldu. Savaş kurallarını ihlal edip bombalar yağdırılan ilgili hastane, Şarköy ve Tekirdağ’a nakledilmek zorunda kalmıştır²⁷⁸.

Tedavileri uzun sürecek yaralılar İstanbul’a Gülhane’ye, hastalar da kısmen de İstanbul’a nakledilmek suretiyle; Çanakkale ve Boğaz bölgesindeki hastaneler daima yeni yaralı ve hastaları kabule hazır olması için boş yer ve yatakla hazır halde bulunduruluyordu.²⁷⁹ Sevk edilen bütün yaralıların üzerlerinde ‘hüviyet varakası’ şart olmasına rağmen buna itina gösterilmediği, bu varakanın çoğu yaralının üzerinde bulunmadığı, yolda şahadeti, hastanede ifadesi alınamaz durumda olmaları halinde hüviyeti meçhul kalması yüzünden şehit ailelerinin de mağdur olacağı düşünülerek bu konuda hassas davranılması sıkı sıkı tenbih edilmiştir²⁸⁰.

Buralarda toplanan yaralıların gerekli tedavileri için her tedbirin alınması sağlanmış; nakledilmesi imkanı her fırsat ve araçtan yararlanılarak (İstanbul’dan ihtiyat kuvvetleri ve levazimat getiren gemiler dahil) geri menzil ve vatan hastanelerine sürekli şekilde gönderilmişlerdir.

Hasta ve yaralıların sürekli İstanbul’a tahliyesi karşısında, İstanbul hastaneleri tamamen dolmuştu. Beliren ihtiyacı gidermek için şehrin muhtelif yerlerinde Ordu ve Kızılay yardımı ile²⁸¹ –Balkan savaşlarında olduğu gibi– resmi ve özel okul, resmi kurum ve binalar hastane haline sokulmuştur²⁸².

Öğrencileri cephelere sevk edilen Gülhane ile Tıp Fakültesi, eğitim çalışma-larını kısarık birer yardımcı harp hastanesi olmuşlardır. Ağır Yaralı Hastaneleri adı verilen bu kurumların başında, Fakülte’de

²⁷⁷ OHACMUR, s.10-16; Sarı- Özeydin, a.g.e., s. 161.

²⁷⁸ Sarı- Özeydin, a.g.e., s. 162.

²⁷⁹ ATASE Arşivi, BDH 1, Kls 595, Dos., 72, Fih. 1.; Özbay, a.g. e., s.230; Gözcü, a, g,m, s. 79.

²⁸⁰ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 3448, Dos., 62, Fih. 1, 1-1.

²⁸¹ ATASE Arşivi, BDH 2, Kls 2417, Dos., 19, Fih. 7.

²⁸² Özbay, a.g.e., s.233.

Ziya Nuri (Birgi) Paşa ile muavini Ali Haydar Bey; Gülhane’de Doktor Zelling bulunuyordu²⁸³.

Bu hastanelerde hizmette, yardımcı olarak görevlendirilen Tıbbiye öğrencileri ile fahri hastabakıcı hemşirelerin gayretleri çok büyüktür²⁸⁴.

Sabah gazetesi, hastabakıcılık kurslarında eğitim görenler ile Balkan Harpleri’nden dolayı deneyimli hanımların başvuruda bulunmaları konulu bir ilana yer vermiştir.²⁸⁵ Müracaat edenler çok kısa sürede hastanelere tayin edilmişlerdir.²⁸⁶

Öte yandan Kızılhaç kurumları tarafından da hastaneler açılmıştır. Avusturya²⁸⁷, İtalya Kızılhaçı²⁸⁸, Alman ve İtalyan hastaneleri²⁸⁹ Ordu emrine tahsil edilmiş, Amerikan Kızılhaçı²⁹⁰ tarafından açılan İngiliz hastanesi ile Dr. Şagol, ve Dr. Haner, Ali Turhan, Hüseyin Avni Beylerin görevlendirildikleri Taksim Fransız hastanesinde Dr. De La Comb’ın idaresinde hizmete sokulmuştur²⁹¹. De La Comb, Fransız Elçiliği’nin ‘Sağlık İşleri Delegatesi’ idi. Savaş süresince Türkiye’de kal-mış, bu çalışmalarına karşılık liyakat madalyası ile taltif edilmişti.

Müttefik Devlet Hekimlerinden Alman Askeri Heyeti Başhekimisi Stabsarzt Kolmer, Dr. Petris, Dr. Layka Gümüşsuyu Hastanesi’nde; Dr. Peter Oberarzt Tucht Bigalı Hastanesi’nde; Dr. Tomer İzmir Menzil Hastanesi’nde; Dr. Braun, 5. Ordu Tıbbi Müfettişliği’nde ve Stabsarzt Karlof 16 Numaralı Menzil Hastanesi’nde görev almışlardır²⁹². Alman doktorlardan gönüllü çalışmak için 5’nci Ordu Sıhhiye Başkanlığı’na müracaat eden Dr. Fredlander’a 2 Eylül 1915’te olumlu cevap verilmiştir²⁹³.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Merkez Şubesi himayesinde şehit Muhtar Bey Hastanesi’nde dört doktor, bir eczacı ve bir kâtipten oluşan bir Alman sağlık grubu istihdam edilmiş ve harp madalyası ile de ödüllendirilmişlerdir²⁹⁴. Zeynep Kamil Hastanesi’nde Alman Dr.

²⁸³ ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 64, Dos., 186, Fih. 19; Özbay, *a.g.e.*, s.233.

²⁸⁴ Özbay, *a.g.e.*, s.234.

²⁸⁵ Sabah, 4 Mayıs 1915.

²⁸⁶ *Takvim* 2, s.124.

²⁸⁷ Özbay, *a.g.e.*, s.235.

²⁸⁸ Özbay, *a.g.e.*, s.235.

²⁸⁹ Özbay, *a.g.e.*, s.235.

²⁹⁰ Özbay, *a.g.e.*, s.235.

²⁹¹ De La Comb, Fransız Elçiliği’nin ‘Sağlık İşleri Delegatesi’ idi. Savaş süresince Türkiye’de kal-mış, bu çalışmalarına karşılık liyakat madalyası ile taltif edilmiştir.(*Takvim-i Vakayi* 18282).

²⁹² Özbay, *a.g.e.*, s.235.

²⁹³ ATASE Arşivi Kls. 2422, Dos. 43, Fih. 1-10.

²⁹⁴ ATASE Arşivi Kls. 2438, Dos. 137, Fih. 1-52.

Neralman Ishaim, Dr. Chevallier Voltaire, Dr. Ribschar Fufi beylerden oluşan sağlık grubu istihdam edilmiştir²⁹⁵. Şehremaneti Çapa Mecru-hin Hastanesi'nde Macar Kızılhaç grubu hizmet yapmıştır²⁹⁶.

Mart 1916'da İstanbul'daki hastanelerin doluluk oranı son derece yüksektir. Bu sebeple 5'nci Ordu Sıhhiye Reisi'nden Menzil Sertebabeti'ne gönderilen yazıda İstanbul hastanelerinde boş yatak olmadığı beyanla yaralı ve hastaların diğer yerlere gönderilmesi istenmiştir²⁹⁷.

Çanakkale Eceabat ilçesindeki Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Park Müdür-lüğü Kütüphanesi'nde ilgili müdürlüğün İstanbul'daki 'Şehitlikleri İmar Vakfı İdare Müdürlüğü'nden Edirnekapı Şehitliği'nde metfun Çanakkale şehitlerinin isimlerini talep eden bir yazıya cevaben gönderilen dosya mevcuttur²⁹⁸.

Tasvir-i Efkar gazetesi, Çanakkale şehitlerinin büyük bir kısmının Edirnekapı Şehitliği'ne defnedildiğinden ve yakın bir alana ayrı bir şehitliğin yapımı ile ilgili –daha sonra gerçekleşememiş– bir projeden bahsetmektedir²⁹⁹.

Tanin gazetesi, 11 Kasım 1915 tarihli nüshasında Suriye İlmî Heyeti'nin Edirnekapı Şehitliği'nde metfun Çanakkale şehitlerini ziyaret ettikleri haberini okuyucuları ile paylaşmıştır³⁰⁰.

Anadolu Yakasındaki hastanelerde vefat eden Çanakkale şehitleri Karacaahmet Kabristanı'na defnedilmiştir³⁰¹.

Hastabakıcılık Hizmeti

Kızılay Beyoğlu Hastanesi'nde 49, Kızılay Taksim Hastanesi'nde 25, Kızılay Darüşşafaka Hastanesi'nde 22, Kızılay Galata Hastanesi'nde 23, Kızılay Cağaloğlu Hastanesi'nde 27, Kızılay Kadırga Hastanesi'nde 22, Kızılay Tıp Fakültesi Hastane-si'nde 22, Bahriye Merkez Hastanesi'nde 13, Pangaltı Menzil Hastanesi'nde 7, Mülkiye Baytar Mektebi Hastanesi'nde 2, Şişli Etfal Hastanesi'nde 6, Harbiye Mektebi Hastanesi'nde 6, İstihlak-İ Milli Kadınlar Cemiyeti Hastanesi'nde 16, Musevi Hastanesi'nde 3, Topçu Mektebi Hastanesi'nde 2, Şehremaneti Çapa Hastanesi'nde 5, Ağa Camii Mecruhın Hastanesi'nde 18, Maçka

²⁹⁵ ATASE Arşivi Kls. 2438, Dos. 137, Fih. 1-22.

²⁹⁶ ATASE Arşivi Kls. 2436, Dos. 120, Fih. 8-23.

²⁹⁷ ATASE Arşivi Kls. 1343, Dos. 2, Fih. 1-2.

²⁹⁸ *Edirnekapı Şehitliği Çanakkale Şehitleri Listesi*, Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Park Müdürlü-ğü, Eceabat.

²⁹⁹ *Tasvir-i Efkar*, 10 Temmuz 1915.

³⁰⁰ *Tanin*, 11 Kasım 1915.

³⁰¹ Erdemir, *a.g.e.*, s. 378.

Hastanesi'nde 3, İtalyan Eytamhanesi'nde 2, Taşkışla Hastanesi'nde 3, Gümüşsuyu Hastanesi'nde 2 olmak üzere toplam 284 hastabakıcı görevlendirilmiştir³⁰².

Gönüllü olarak hastabakıcılık yapan hanımlardan Dava Vekili Akif bey'in zevcesi Sahire Hanım, kerimesi Atiyye Hanımefendiler, tüccardan Rıza Derviş Bey'in zevcesi Mevhibe Hanım, tüccardan Şinasi Bey'in zevcesi Celadet Hanım, tüccardan Kemal Derviş Bey'in zevcesi Emine Hanım, tüccardan Hidayet Derviş Bey'in zevcesi Hafıza Hanım, Veli Efendi'nin kerimesi Rukiye Hanım, Nazmi Efendi'nin kerimesi Sabiha Hanımefendilere ve Feriköy Hastanesinde gönüllü çalışan birçok hanıma madalya verilmiştir³⁰³.

Cephenin kuzeyindeki lojistik hizmetlerinin koordine edildiği ve hastanelerin faal olduğu Yalova Köyü'nde Kızılay Hastanesi'nde hastabakıcı/hemşire olarak görev yapan ve 5'nci Ordu Sıhhiye Reis Muavini Dr. Ragıp Bey'in eşi olan Erika Hanımefendi görev başında iken hastanenin düşman uçakları tarafından bombalanması sırasında hayatını kaybetmiştir (17 Aralık 1915)³⁰⁴.

Hilâl-i Ahmer yıllığında Kadırga hastanesinde görev yapan hastabakıcıların isimleri şu şekilde sıralanmaktadır: “Madam Herman, Madam Rozan, Prenses Oblonski, Matmazel Rayatnoren, Madam Roşeden, Madam Elenihristodolu, Rusyalı Amgalisov Binti Mehmed Zeki Kamilof, Meryem Binti İsmail Yabukov, Meryem Rahmetullah Pataşov, Rukiye Binti Mehmet Zarif Panov, Zahir Hanım, Rukiye Hanım, Fatma Suzan Hanım, Ayşe Sıdika Hanım, Hatice Hanım. Hastanenin Baştabibi İsmail Derviş, Operatörü Atıf Beylerdir³⁰⁵.

Padişah V. Mehmet Reşat tarafından 2 Kasım 1912 tarihinde yaptırılan Şevkiye Hastanesi (Sarayı Hümayun Hastanesi de denilmektedir) sağlık personeli isimlerine ilişkindir. Diğer hastanelere göre oldukça fazla sağlık personelinin görev yaptığı bu hastanede³⁰⁶ gönüllü olarak hastabakıcılık yapanların isimleri şunlardır: “Matmazel Brendizi (Gündüz ve gece hizmet etmişti), Madam Yusuf Razi (Yalnız gündüzleri hizmet etmiştir), Madam Taytas Efendi (Yalnız gündüzleri hizmet etmiştir), Madam Avlambiyus Efendi (Yalnız

³⁰² *Takvim 2*, s.125.

³⁰³ ATASE Arşivi Kls. 1438, Dos. 137-A, Fih. 39.

³⁰⁴ Üzerinde Osmanlıca kitabeli kabri Yalova Köyü Kabristanı'ndadır; *Servet-i Fünun*, S.1280, 30 Aralık 1915, s. 70.

³⁰⁵ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi (1329-1331)*, İstanbul 1335, s.126 (*OHACS* olarak kısaltılacaktır); *Takvim 2*, s. 28.

³⁰⁶ *OHACS*, s.169.

gündüzleri hizmet etmiştir), Matmazel Gözenberg Efendi (Yalnız gündüzleri hizmet etmiştir), Matmazel Leylâ Donza Efendi (yalnız gündüzleri hizmet etmiştir), Matmazel Rozantal (yalnız gündüzleri hizmet etmiştir)³⁰⁷.

Cepheye Geri Dönüş

Tedavileri yapılan yaralıların bir kısmı Dersaadet Misafirhanesi'nden cepheye nakledilmişlerdir (11 Temmuz 1915)³⁰⁸. 14 Temmuz 1915 günü Paşabahçe Vapuru ile iyileşen erlerden bir grup cepheye gönderilmiştir.³⁰⁹ Aynı tarihlerde tedavisi tamamlanan 83 asker Şam Vapuru ve Şirket-i Hayriye'nin 62 numaralı vapuru ile 66 asker ile 16 Temmuz 1915 tarihinde de 61 asker cepheye sevk edilmiştir³¹⁰.

Çeşitli tarihlerde Çanakkale muharebelerinde yaralanan subayların tedavi için İstanbul hastanelerine gönderilmiştir³¹¹. Ayrıca yaralı subaylardan bir kısmı yurt dışında tedavi ettirilmiş ve tedavileri devam edenlerle ilgili bilgiler heyete başkanlık eden görevliler tarafından bildirilmiştir³¹².

Harp Mecmuası'nda sayfanın baştan üçte birini kapsayacak şekilde, lüks bir ortamda 25 kişinin ayakta ve oturarak boy gösterdiği fotoğraf karesinin alt kısmında “Almanya kaplıcalarında tedavide mecruh zabitlerimiz (yaralı subaylarımız), Alman ve Avusturya zabitleriyle muhasebeleri (sohbetleri).” Yan kısmında da Türk subayların isimleri verilmektedir: “Mülazım-ı Evvel Nazım Efendi, Yüzbaşı Hikmet Efendi, Dr. Alaeddin Efendi, Yüzbaşı Mehmet Efendi, Dr. Şükrü Bey, Mülazım-ı Evvel Ömer Vehbi Efendi, Yüzbaşı Bedri Efendi, Kaymakam (Yarbay) Servet Bey, Mülazım Şevket Efendi, Dr. İhsan Arif Bey”³¹³.

Şarköy Kızılay Hastanesi Baştabibi Talha Yusuf Bey “Dün ilave edilen 100 yatağın hepsine mecruh alınmış ve bundan dolayı mecruh sayısı 259 olup 24 neferin taburcu edilip kıtalarına gönderildiğini ve 41 boş yatağın olduğunu” bildiriyor³¹⁴.

³⁰⁷ OHACS, s.172.

³⁰⁸ ATASE Arşivi Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-5.

³⁰⁹ ATASE Arşivi Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-12, 13, 14.

³¹⁰ ATASE Arşivi Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-15, 16, 17; ATASE Arşivi Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-18, 19, 20; ATASE Arşivi Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-9, 10.

³¹⁰ ATASE Arşivi Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-12, 13, 14.

³¹⁰ ATASE Arşivi Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-15, 16, 17.

³¹¹ KA Arşivi, Kt 23, Blg 216, 24 Nisan 1331.

³¹² ATASE Arşivi Kls. 2422, Dos. 43, Fih. 1-11;

³¹³ *Harp Mecmuası*, Y.1, S.7, Mart, İstanbul 1332, s.111.

³¹⁴ KA Arşivi, Kt 523, Blg 41, 18 Haziran 1331.

Ege Bölgesi ve Diğer Bölgelerde Sağlık Hizmeti

Haziran ayında Bandırma İzmir demiryolu üzerindeki 4. Kolordu Asker Alma Reisliği emrinde tesis edilen Balıkesir, Kırkağaç, Soma ve Manisa Harp Hastaneleri de 5. Ordu hasta ve yaralılarına tahsis edilmiştir³¹⁵.

Müttefik Devlet Hekimlerinden Alman Dr. Tomer İzmir Menzil Hastanesi'nde görev yapmıştır³¹⁶.

Ulaşım kolaylığı sebebiyle Tekirdağ ve İstanbul, yaralı ve hasta sevkinde en önde gelen sağlık hizmet merkezlerindendi. Temmuz ve Ağustos muharebelerinde artık İstanbul hasta kabul edemez bir doluluğa ulaşıncı Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi'nin "İstanbul'a başka yaralı ve hasta gönderilmemesi" emri üzerini cephenin güneyindeki illere sevkıyat başlamıştır³¹⁷.

Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği'nden 5'nci Ordu Menzil Müfettişliği'ne 11 Aralık 1915 tarihli gelen telgrafla Asya Grubu'ndaki yaralı ve hastaların İzmir ve Manisa'ya sevki için İzmir ve Manisa hastanelerine gerekli emirlerin verildiği belirtilerek hastaların tren istasyonlarına süratle gönderilmesi istenmiştir³¹⁸.

Tuzla, Hereke, İzmit³¹⁹, Eskişehir ve Konya'ya kadar uzanan yurt içi sağlık kurullarıyla birlikte, İstanbul Komutanlığı Başhekimliği'ne bağlı olarak faaliyeti planlanmıştı³²⁰.

28 Temmuz 1915 günü tüm 5'nci Ordu personel mevcudu 250.818 olduğuna göre mevcut hastanelerdeki yatak toplamı, ordu mevcudunun % 4,7 sine ulaşmıştı. 14 Temmuz 1915 gününe kadar yeniden açılan veya genişletilen hastanelerle tümenlerin sıhhiye bölükleri ve seyyar hastanelerinin durumu şöyle olmuştur³²¹.

Bu suretle harbin sonlarına doğru 5'inci Menzil Müfettişliğine bağlı hastanelerle 5'inci Orduya bağlı birliklerin elinde bulunan hastanelerin yatak mevcudu artmış; ordu mevcudunun % 7,5'e çıkarılabilmisti³²².

---

³¹⁵ Özbay, *a.g.e.*, s.235.

³¹⁶ Aynı yer.

³¹⁷ Aynı yer.

³¹⁸ ATASE Arşivi Kls. 1181, Dos. 226, Fih. 22.

³¹⁹ İzmir Hastanesi (200 yataklı) ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8; ATASE Arşivi Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.

³²⁰ Özbay, *a.g.e.*, s.230.

³²¹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *a.g.e.*, C.V, 3. Kitap, s. 549.

³²² Aynı yer.

Buna rağmen yapılan çarpışmalarda meydana gelen yaralıların yatırılmasında güçlük çekilmekteydi. Nitekim 5'inci Ordunun Kuzey ve Güney Gruplarında meydana gelen çarpışmalar sırasında günde 3.000 ve hatta 4.000 yaralı vakası olmuş, bunların bakımı ve yatırılması için, ilk müdahalelerinden sonra memleket içi hastanelere sevkleri gerekmiştir³²³.

Temmuz ve Ağustos aylarında Akbaş ve Ağaderesi Sevkıyat Hastaneleri vasıtasıyla vatan ve menzil hastanelerine yollanan yaralı, hasta ve hava değişimi adedi şöyledir: (Bu rakama yarımada'daki Bayırköy, Galataköy ve Gelibolu Hasta-nelerine yapılan sevkıyat dâhil değildir³²⁴.)

Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliğinden, İstanbul'a hasta gönderilmemesi hususunda verilen emir üzerine memleketlerine gidebilecek zuafayı³²⁵ raporla hava değişimi vererek yollama işlemi de cephede çalışan doktorların görevlerindendi. Geriye sevk edilen hastalar yalnız ordu menzil hastanelerine sevk edilmişlerdi³²⁶.

Eylül, Ekim ve Kasım ayları nispeten sakin ve yalnız sınırlı siper ve mevzi muharebeleri ile geçmiştir. Bu sükunet döneminde iki taraf siperlerinin bir çok yerlerde birbirine birkaç metre kadar yakın olmasından dolayı çoğu el bombalarıyla olmak üzere günde 200-300 yaralanma meydana geliyordu. Hasta sayısı ise bir yandan iaşenin günden güne bozulmasından, diğer yandan aylarca siper içinde kalmaktan ve diğer taraftan elbise, çamaşır gibi giysilerin kalmaması, temizleyici maddelerin bulunamaması, kirlilikten korunulamaması yüzünden artıyordu³²⁷.

1915 yılı başında Sağlık Dairesi Başkanlığı'nın en büyük faaliyeti, hasta ve yaralılarla, İstanbul çevresine yayılan bulaşıcı hastalıklarla mücadele olmuştur. İlk tedbir olarak, Anadolu'dan gelen ikmal erlerinin temizlenmesi ve aşıları yapılmıştır. Bu amaçla İstanbul'un Anadolu yakasındaki Tuzla bölgesinde temizlik tesisleri kurulmuş, ayrıca mevcut hastanelerin yatak sayıları artırılmıştır³²⁸.

Nihayet 19/20 Aralık 1915'te kuzey, 8/9 Ocak 1916'da İtilaf birlikleri Yarımada'dan çekilmişlerdir.

³²³ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, a.g.e., C.V, 3. Kitap, s. 549.

³²⁴ Gözcü, a.g.m., s. 88; Özbay, a.g.e., s.235.

³²⁵ Savaşma yeteneği kalmamış, cılızlaşmış, balıma muhtaç hale gelmiş erat ile ilgili önlem ve işlemleri içeren yedi maddelik emirler bütün birliklere gönderilmiştir. ATASE Arşivi, BDH 3, Kls 4351, Dos., 46, Fih. 3, 3-1, 3-2, 3-3.

³²⁶ Gözcü, a., g.,m., s. 87-88; Özbay, a.g. e., s.236.

³²⁷ Gözcü, a., g.,m., s. 89; Özbay, a.g. e., s.236.

³²⁸ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.X, I. Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik, Ankara 1985, s. 299.

Sonuç

Çanakkale Boğazı'nı geçip, mevcut Cihan Harbi'nin Avrupa'daki ağır kış şartlarını hafifletmek ve kısaltmak adına Başkent İstanbul'u devreden çıkarıp Rusya ile birleşerek Mayıs ayında da Almanya'yı doğuda çökertip, hem az zahmetle zafer kazanmak hem de mevcut şöhretlerine şöhret katmak amacındaydılar.

Gelibolu Yarımadası'na amfibi tarzda karaya asker çıkaracaklar; güneyde Alçıtepe, kuzeyde Conkbayırı zirvelerini ele geçirip, Kilitbahir platosunu tutarak Türk sahil savunma toplarını etkisiz hale getirecekler, deniz mayınlarını temizleyip Boğaz önünde bekleyen Birleşik Filo'ya yol açıp, hedeflerine doğru emin adımlarla yürüyeceklerdi.

Her iki hesapları da geri tepti. Muharebeler boyunca 100.000'in üzerindeki yaralı ve hastanın tedavisi meselesi mevcut çalışmanın özünü teşkil etti. Üç farklı arşiv ile Kızılay'a ait veriler ve askeri eserler en büyük malzemeyi oluşturdu. Buna rağmen çalışma eldeki malzemenin kifayetsizliği nedeni ile pek çok yönden eksiklik arz etmektedir. Belki kullanılan bilgi ve belgeler için sadece 'gündem belirleme' uğraşısı denilebilir.

Sırasıyla Çanakkale cephesinde yaralanma ve hastalıklardan, sağlık kuruluşlarından, yaralı ve hasta nakliyatından, cepheye mücavir Rumeli, Anadolu yakasında, İstanbul'da, Marmara, Ege ve diğer bölgelerdeki sağlık ve hastabakıcılık hizmetlerinden bahsedilecektir.

Cephede, yakın ve uzak hastanelerde ağır ve hassas bir hizmeti büyük bir özveriyle yürütmüş olan doktor, hemşire, hastabakıcı ve tezkerecilerin oluşturduğu sağlık hizmeti kadrosunu, bu savaşın adsız ve iddiasız kahramanlarını, yeni nesillere aktarmak bu çalışmanın temel hedeflerinden biridir.

Tahaffuzhanelerde olduğu gibi aşı uygulamalarına cephede de devam edilmiştir.

'Harp paketi'ndeki malzemelerle yapılan ilk müdahalenin ardından sıhhiyecilerin yardımıyla ateş hattının hemen gerisinde bulunan korunaklı 'yaralı yuvaları'na götürülür; yarasının derecesine göre karar verilerek işlemin ikinci aşamasına geçilir.

Daha ileri tedavi gerektiren yaralılar ise hasta nakil ve asker/mühimmat taşıyan gemileri ile civar bölge ve İstanbul hastanelerine aktarılmaya çalışılmıştır.

'Nekahethaneler'de, sıcak muharebede bir hafta çarpışıp hayatta kalan Mehmetçik, buralara getirilerek en az bir, bir buçuk ay

eğlendirilerek, sağlık kontrollerinden geçirilerek, sonunda bedensel ve psikolojik olarak sağlığına kavuşanlar görev yerlerine gönderilmişlerdir.

Yaralanmaların büyük bir kısmı baş, göğüs, kol ve bacakta olmaktadır; bunların çoğu da bomba, şarapnel veya piyade mermilerinden meydana gelmektedir. Süngü yaralarına ise çok az rastlanmaktadır. Vücutta oluşan yanıklar ve eldeki yaralanmalar da çoktu.

Birliklerin zeminlik ve siperlerdeki olumsuz şartlar karşısındaki mücadelesi, uykusuzluk, aşırı yorgunluk dâhil, psikolojik sarsıntı geçirmesine neden olabiliyordu.

Cephede sıtma, tifus, tifo, dizanteri, kolera, iskorbüt gibi vakalarla mücadeleye her zaman devam ediliyordu.

Kurşunun çıkartılması veya şarapnel parçalarının temizlenmesi gibi yüzeysel yaralarla çok sık karşılaşılmaktadır. Kafa yaralanmaları, kimi zaman karın ve göğüs yaralanmalarından daha kolay iyileşebiliyordu. Göğüs yaralanmalarına pek dokunulmuyordu. En akla yatkın yöntem, yaralıyı kendi haline bırakmaktı. Karın yaralanmaları yüzünden çok fazla kayıp yaşandı. Kol ve bacakların kesilmesinde de çoğu zaman kangren olma tehlikesi vardı.

Cephedeki sağlık teşekkülleri, 18 Mart zaferine sahil savunması bölgesi ve denize mücavir alandaki sargı yerleri ve mevcut hastanelerden ibaretti. Karadaki muharebelerin uzayacağı kesinleşince sistem ona göre tanzim edildi.

Cephedeki yaralıların ve hastaların tedavilerinin yanında, cephenin kuzeyine doğru Behramlı, Kilitbahir, Eceabat, Bigalı, Kocadere, Küçük Anafartalar, Büyük Anafartalar, Akbaş, Yalova, Ilgardere, Turşun, Galata, Karainebeyli, Gelibolu, Bergos, Bolayır, Evreşe, Uzunköprü, Şarköy Eriklice, Mürefte, Malkara, Tekirdağ, Kırklareli, Edirne gibi köy, kasaba ve vilayetlerdeki hastanelerde; İstanbul hastanelerinin yaklaşık tamamına yakını, Anadolu yakasında Çanakkale ve kuzeyinde Lâpseki, Karabiga, Biga, Dimetoka, Erdek, Bandırma, Mudanya, Adapazarı, İzmit; Çanakkale güneyindeki Erenköy, Pınarbaşı, Ezine, Edremit, Ayvalık, Balıkesir, Soma, Menemen, İzmir; Akhisar, Ankara, Afyonkara-hisar, Adana, Antalya, Burdur, Dinar, Konya, Milas, Söke, Tokat gibi diğer birçok kasaba ve vilayetler gazilere sağlık hizmetleri konusunda her türlü imkânlarını seferber etmişlerdir.

Cephe ve cephe dışında hizmet veren tedavi amaçlı merkezler beş ciltlik Milli Savunma Bakanlığı ‘Şehitlerimiz’ adlı kitabından teker teker taranarak aktarılmıştır. “Deniz araçları, yaralı ve hasta nakli” ayrı

başlık altında işlenmiştir. Yaralı taşıyan gemilerde şehit sayısı arttığında uygun bir iskeleye yanaşılıp şehitler ilgililere teslimden sonra yola devam ediliyor olması da ilginç bir detaydır. Cepheye en yakın istasyon Uzunköprü tren istasyonu olduğu için bu istasyon deniz ulaşımından sonra büyük bir önem arz etmektedir. Deniz ulaşımından sonra, cepheye 100 km.lik mesafede olsa da ulaşım konusunda vazgeçilemez bir öneme sahiptir. Özellikle İtilaf denizaltılarının büyük tahribatı, Uzunköprü tren istasyonu çok daha önemli hale getirmiştir.

İstanbul mevcut 10.000 yatak kapasiteli hastanelerin 7.000 yataklı bölümünün Ordu tarafından, geri kalan 3.000 yataklı bölümün de Kızılay tarafından idare edilmesi; sevkıyat iskelelerinin Ayastefenos, Tekirdağ, Gelibolu ve Çanakkale olması kararlaştırılmıştır.

Ulaşılabilen doktorların isimleri, hastabakıcılık hizmeti, İstanbul'daki definler gibi gündemlere de yer verilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak, Çanakkale'yi geçilmez kılan Mehmetçiğin tedavisi için tüm imkânların seferber edildiğinden bahsetmek, hiç de mübalağalı olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Arsiv Belgeleri

- ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-2.
- ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2421, Dos. 38, Fih. 5-9.
- ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-5.
- ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-12, 13, 14.
- ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-15, 16, 17.
- ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-18, 19, 20.
- ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 1999, Dos. 447-A, Fih. 1-9, 10.
- ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4836, Dos. H-1, Fih. 1- 47.
- ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 93, Dos. 775, Fih. 73.
- ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4701, Dos. H-1, Fih. 1- 48.
- ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4701, Dos. H-1, Fih. 1- 179.
- ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4701, Dos. H-1, Fih. 1- 49.
- ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 595, Dos.72, Fih. 1.
- ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2422, Dos. 45, Fih. 4.
- ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 4556, Dos. 2.
- ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4943, Dos. 2, 3.
- ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 4943, Dos. 9.
- ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3402, Dos. 10, Fih. 23.
- ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 4681, Dos. 324, Fih. 1-50
- ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2430, Dos. H-1, Fih. 6.
- ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2480, Dos. 397, Fih. 3.
- ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 86, Dos. H-1, Fih. 34-2.
- ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3474, Dos. H-9, Fih. 3- 14 ve 3-22.

ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 9.
ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4836, Dos. 2, Fih. 22.
ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 4351, Dos. 46, Fih. 1,1-1,1-2.
ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 4351, Dos. 46, Fih. 1-2.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2208, Dos. 25, Fih. 46.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 1/ 217, Dos. 51, Defter 2, s. 12.
ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3495, Dos. 1, Fih. 10-3.
ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 4351, Dos. 46, Fih. 6.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 1/ 217, Dos. 51, Defter 2, s.54.
ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 4532, Dos. 23, Fih. 4-18.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2442, Dos. 158, Fih. 17.
ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 633, Dos. 210, Fih. 38-3.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2417, Dos. 19, Fih. 8.
ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 64, Dos. 186, Fih. 19.
ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 1138, Dos. 27, Fih. 2-8.
ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 58, Dos. 16, Fih. 13.
ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 4351, Dos. 46, Fih. 3, 3-1, 3-2, 3-3.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2422, Dos. 45, Fih. 1.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 1-3, 1-3a.
ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 2474, Dos. 359, Fih. 1,2.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-2.
ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4542, Dos. 6, Fih. 1.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 1-3.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2208, Dos. 21, Fih. 6-17.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2208, Dos. 21, Fih. 5-18.
ATASE Arşivi, BDH 2, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 1-12.
ATASE Arşivi, BDH 3, Kls. 3586, Dos. 22, Fih. 1-2.
ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 1887, Dos. 53, Fih. 5/5.
ATASE Arşivi, BDH 4, Kls. 4351, Dos. 46, Fih. 2/5.
ATASE Arşivi, BDH 1, Kls. 1438, Dos. 137-A, Fih. 39.
BOA, HR, SYS, 2413/60
BOA, HR, SYS, 2411/32
BOA, HR, SYS, 2217/45
BOA, HR, SYS, 2100/1
BOA, HR, SYS, 2100/10
BOA, HR, SYS, 2218/36
BOA, HR, SYS, 2411/32
BOA, HR, SYS, 2098/12
BOA, HR, SYS, 2417/63
BOA, HR, SYS, 2212/11
BOA, HR, SYS, 2218/36
BOA, HR, SYS, 2099/9
BOA, HR, SYS, 2416/49
BOA, HR, SYS, 2412/11
BOA, HR, SYS, 2117/45
BOA, HR, SYS, 2412/41

BOA, HR, SYS, 2218/43
BOA, HR, SYS, 2219/10
BOA, HR, SYS, 2412/11
BOA, HR, SYS, 2179/3
BOA, HR, SYS, 2098/12
BOA, HR, SYS, 2179/3
BOA, HR, SYS, 2412/11
BOA, HR, SYS, 2099/10
BOA, HR, SYS, 2218/43
BOA, HR, SYS, 2182/1
BOA, HR, SYS, 2217/11
BOA, HR, SYS, 2099/9
BOA, HR, SYS, 2218/35
BOA, HR, SYS, 2218/45
BOA, HR, SYS, 2219/35
BOA, HR, SYS, 2413/60
BOA, HR, SYS, 2409/21
BOA, HR, SYS, 2409/53
BOA, HR, MA, 1136/61
BOA, HR, MA, 1148/28
BOA, HR, MA, 1136/61
BOA, HR, MA, 1150/35
BOA, HR, MA, 1139/3
BOA, HR, MA, 1138/13
BOA, HR, MA, 1137/55
BOA, HR, MA, 1138/1
BOA, HR, MA, 1150/35
BOA, HR, MA, 1147/67
BOA, HR, MA, 1144/22
BOA, HR, MA, 1136/64
BOA, DH, KMS, 32/8
BOA, DH, KMS, 33/15
BOA, DH, EUM.VRK. 25/25
KA Arşivi, Kt 22, Blg 5, 5 Nisan 1331
KA Arşivi, Kt 523, Blg 95, 5 Nisan 1331
KA Arşivi, Kt 523, Blg 95, 5 Nisan 1331
KA Arşivi, Kt 523, Blg 59, 1 Ağustos 1331
KA Arşivi, Kt 250, Blg 81, 1331
KA Arşivi, Kt 129, Blg 167, 07. 01 1331
KA Arşivi, Kt 23, Blg 208, 12 Temmuz 1331
KA Arşivi, Kt 270, Blg 33, 11 Mart 1331
KA Arşivi, Kt 44, Blg 88, 18 Nisan 1331
KA Arşivi, Kt 283, Blg 32, 18 Mart 1331
KA Arşivi, Kt 270, Blg 63, 1 Eylül 1331
KA Arşivi, Kt 523, Blg 100, 25 Mayıs 1331
KA Arşivi, Kt 160, Blg 18, 24 Nisan 1331
KA Arşivi, Kt 73, Blg 52, 25 Temmuz 1331

KA Arşivi, Kt 397, Blg 80, 16 Ağustos 1331
KA Arşivi, Kt 44, Blg 155, 8 Temmuz 1331
KA Arşivi, Kt 318, Blg 1,103, Haziran 1331
KA Arşivi, Kt 513, Blg 4, 18 Kanun-ı Sani 1331
KA Arşivi, Kt 513, Blg 4, 13 Şubat 1331
KA Arşivi, Kt 512, Blg 1, 10 Haziran 1331
KA Arşivi, Kt 270, Blg 64, 4 Eylül 1331
KA Arşivi, Kt 270, Blg 57, 8 Haziran 1331
KA Arşivi, Kt 12, Blg 268, 14 Kasım 1331
KA Arşivi, Kt 143, Blg 24, 18 Mart 1330
KA Arşivi, Kt 587, Blg 144 1331
KA Arşivi, Kt 73, Blg 58, 8 Ağustos 1331
KA Arşivi, Kt 498, Blg 44, 2 Haziran 1331
KA Arşivi, Kt 523, Blg 95, 27 Mayıs 1331
KA Arşivi, Kt 423, Blg 31, 26 Temmuz 1331
KA Arşivi, Kt 520, Blg 56, 23 Teşrin-i Sani 1331
KA Arşivi, Kt 498, Blg 164, 13 Temmuz 1331
KA Arşivi, Kt 220, Blg 124, 10 Kanun-ı Sani 1330
KA Arşivi, Kt 111, Blg 28, 22 Nisan 1331
KA Arşivi, Kt 520, Blg 46, 20 Eylül 1331
KA Arşivi, Kt 90, Blg 39, 15 Kanun-ı Evvel 1331
KA Arşivi, Kt 73, Blg 98, 28 Nisan 1331
KA Arşivi, Kt 319, Blg 318, 28 Temmuz 1331
KA Arşivi, Kt 111, Blg 23, 4 Teşrin-i Sani 1331
KA Arşivi, Kt 498, Blg 34, 17 Mayıs 1331
KA Arşivi, Kt 319, Blg 309, 23 Temmuz 1331
KA Arşivi, Kt 498, Blg 34, 17 Mayıs 1331
KA Arşivi, Kt 578, Blg 67, 31 Mart 1331
KA Arşivi, Kt 394, Blg 92, 1331
KA Arşivi, Kt 520, Blg 44, 28 Ağustos 1331
KA Arşivi, Kt 4137, Blg 259, 6 Mayıs 1331
KA Arşivi, Kt 507, Blg 1, 1331
KA Arşivi, Kt 394, Blg 93, 1331
KA Arşivi, Kt 413, Blg 16, 22 Nisan 1331
KA Arşivi, Kt 498, Blg 204, 4 Ağustos 1331
KA Arşivi, Kt 73, Blg 16, 15 Ağustos 1331
KA Arşivi, Kt 73, Blg 98, 28 Nisan 1331
KA Arşivi, Kt 498, Blg 64, 10 Haziran 1331
KA Arşivi, Kt 498, Blg 45, 27 Mayıs 1331
KA Arşivi, Kt 617, Blg 4, 20 Teşrin-i Evvel 1331
KA Arşivi, Kt 23, Blg 216, 24 Nisan 1331
KA Arşivi, Kt 523, Blg 41, 18 Haziran 1331
www.kizilaykutuphane.org/arsiv.php

Kitap ve Makaleler

1919 (1335) *Senesinde Mün'akid Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu, (OHACMUR) Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335.*

Ahmet Esenkaya “Çanakkale Muharebelerinde İtilaf Devletleri'nin Savaş Hukukuna Aykırı Davranış-ları” *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 4, Çanakkale, 2006, s.51-96.

CONK, Cemil, “Çanakkale Seferi”, *Çanakkale Hatıraları*, C.II, Arma Yayınları, İstanbul 2002.

ÇAPA, Mesut, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*. Ankara 1989, 354 s.(Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.)

ÇAPA, Mesut, *Kızılay [Hilal-i Ahmer] Cemiyeti [1914-1925]*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2009, 210 s.

ÇAPA, Mesut, “Osmanlı Kızılay(Kızılay) Cemiyeti”, *Osmanlı C.5 (Toplum)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

ERDEMİR, Lokman, *Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2009.

Genelkurmay Başkanlığı, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.V, Çanakkale Cephesi Harekatı, 3. Ki-tap, Çanakkale Cephesi Harekatı*, Ankara 1980.

Genelkurmay Başkanlığı, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.V, Çanakkale Cephesi Harekatı, 1. Ki-tap*, Ankara 1993.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.III, 1.Kitap, 6. Kısım (1908-1920)*, Ankara 1971.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, TTK Yay., Ankara 1993

GÖZCÜ, Niyazi İsmet, "Umumi Harpte Çanakkale Müdafaası Esnasında Türk Ordusu Sıhhi Hizmetleri", *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, S. 23, Temmuz İstanbul 1938.

HATEMİ, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C. I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002.

KARAL AKGÜN, Seçil, Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara 2002. 498 s.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi tarafından Tertip Edilen Takvim 2, (Takvim 2) İstanbul 1332.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi tarafından Tertip Edilen Takvim 3, (Takvim 3) İstanbul 1333.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporu (OHACİR), İstanbul 1338.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi (1329-1331), (OHACS) İstanbul 1335.

ÖZBAY, Kemal, *Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C.I., İstanbul 1976.

SARI, Nil- Zuhul Özyaydın, “I. Dünya Savaşında Osmanlı Kızılay Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları”, II. Türk Tıp Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler İstanbul 20-21 Eylül 1990, TTK Yayınları, Ankara 1999, 161-171 s.

TEPEKAYA, Muzaffer-Leyla Kaplan, “Kızılay Hanımlar Merkezi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri 1877-1923,” *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Manisa 2002, 149-202 s.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.I, Osmanlı İmparatorluğunun Siya-si ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Ankara 1970, s.169

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.V, 2. Kitap, Çanakkale Cephesi Harekatı*, Ankara 1977.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, C.X, I. Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Ankara 1985, s. 222- 223,299-305

Sürelî Yayınlar

Ahenk

Harp Mecmuası

İkdam

Servet-i Fünun

Takvim-i Vakayi

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Türk Yurdu